

Ir. A.L.G.M. Bauwens
Drs. F.J. Heunks
Mej. J.H.A. Tolhuizen

HET BOERENZOONSVRAAGSTUK IN DE
NOORDBRABANTSE ZAND- EN RIVIERKLEIGEBIEDEN

Een onderzoek in samenwerking met de
"Commissie Sociaal-Economisch Onderzoek"
van het Provinciaal Onderzoekcentrum
voor de land- en tuinbouw in Noordbrabant

L6
21
A

Studies
No. 21

Februari 1965

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	9
§ 1. De probleemstelling	9
§ 2. De opzet van het onderzoek	13
§ 3. Indeling van het verslag	15
§ 4. Een eerste oriëntatie inzake de bedrijven, de bedrijfshoofden en de zoons	16
HOOFDSTUK II DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS	19
Inleiding	19
§ 1. Percentage in de landbouw werkende zoons	19
§ 2. De positie van de in de landbouw werkende zoons	20
§ 3. Het onderwijs van de in de landbouw werkende zoons	22
HOOFDSTUK III DE BUITEN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS	26
§ 1. De beroepen van de buiten de landbouw werkende zoons	26
§ 2. Het onderwijs van de buiten de landbouw werkende zoons	28
HOOFDSTUK IV DE SCHOOLGAANDE ZOONS	33
§ 1. Het onderwijs van de schoolgaande zoons van 12-14 jaar	33
§ 2. Het onderwijs van de schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder	35
§ 3. Vergelijking van de schoolkeuze door zoons van boeren en tuinders met die van de overige leerlingen van het voortgezet dagonderwijs	38
HOOFDSTUK V DE AFVLOEIINGSPROBLEMATIEK EN DE OPVOLGINGSSITUATIE	40
§ 1. De afvloeiingsproblematiek	40
§ 2. De opvolgingssituatie	44
HOOFDSTUK VI DE TUINDERS EN HUN ZOONS	51
Inleiding	51
§ 1. De in de land- of tuinbouw werkende zoons	54
§ 2. De buiten de land- of tuinbouw werkende en de schoolgaande zoons	55
§ 3. De afvloeiing en de opvolgingssituatie	56
HOOFDSTUK VII VERGELIJKING MET HET ONDERZOEK VAN 1957	59
§ 1. Beroepen van de zoons van 15 jaar en ouder	59
§ 2. De in de land- en tuinbouw werkende zoons in 1957 en in 1962	61
§ 3. De buiten de land- en tuinbouw werkende zoons	64
§ 4. De afvloeiingsproblematiek en de opvolgings- situatie	67
SAMENVATTING	72

ENQUÊTEGEMEENTEN.

LAND VAN
ALTENA EN
LANGSTRAAT

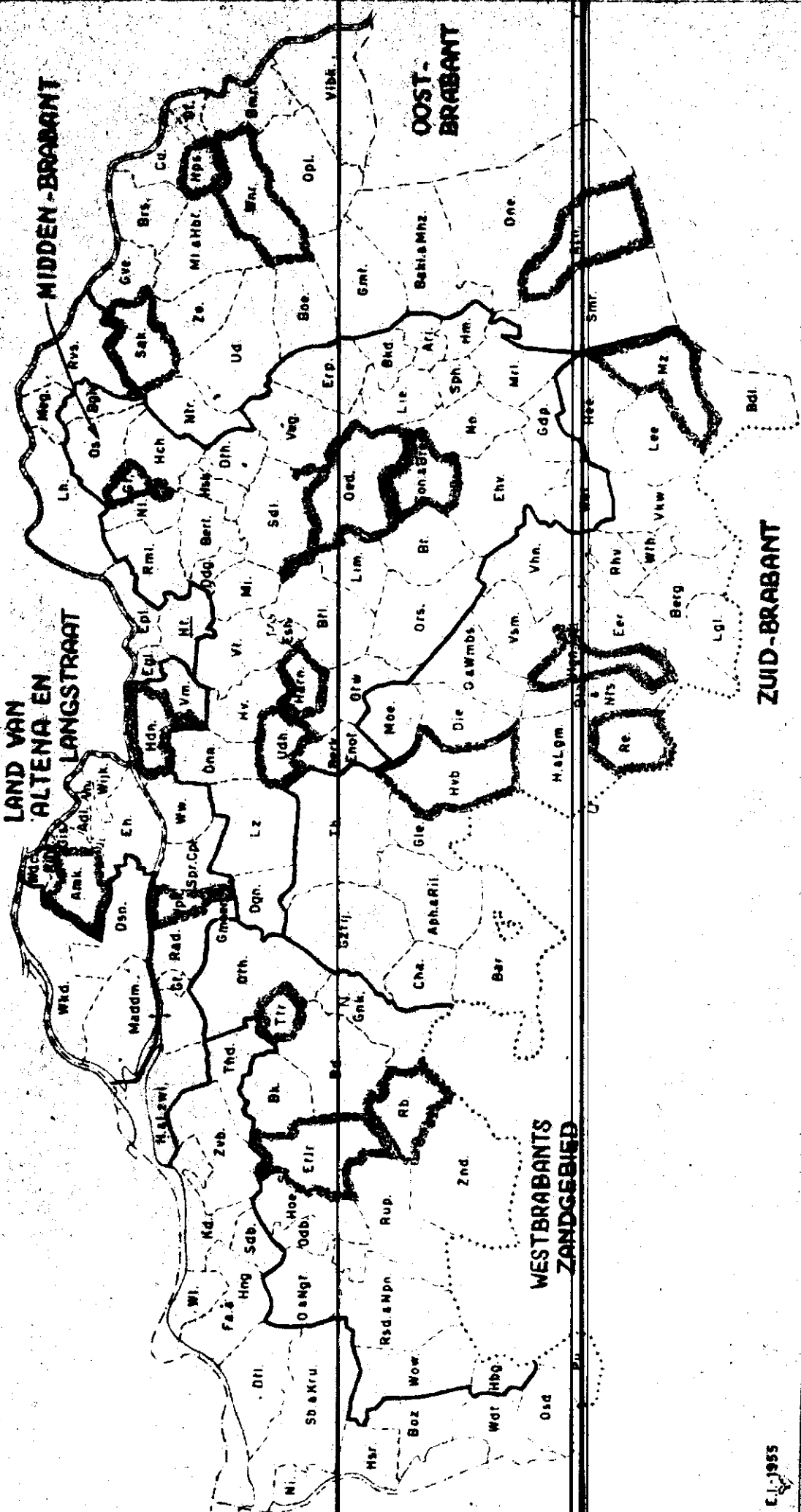
MIDDEN-BRABANT

OOST-
BRABANT

ZUID-BRABANT

NOORDBRABANT

WESTBRABANTS
ZANDGEBIED

L.E.I. 1955

HOOFDSTUK I

PROBLEEMSTELLING EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

In dit hoofdstuk wordt eerst een beknopt overzicht gegeven van de problematiek van de beroepskeuze van de boeren- en tuinderszoons. De tweede paragraaf geeft een indruk van de opzet van het onderzoek en de derde paragraaf geeft de indeling van het verslag. In een laatste paragraaf worden tenslotte enkele gegevens betreffende de bedrijfshoofden en de zoons van 15 jaar en ouder vermeld.

§ 1. De probleemstelling

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog werkten er in Noordbrabant een zeer groot aantal zoons in de landbouw, die voor het overgrote deel een zelfstandige positie in deze bedrijfstak hoopten te verwerven. Met behulp van de gegevens van de Volks- en Beroepstelling 1947 kon worden berekend, dat er gemiddeld voor 100 vrijkomende bedrijven ongeveer 170 potentiële opvolgers aanwezig waren. In het Land van Cuijk, het Peelgebied en het gebied rondom Veghel lag het aantal potentiële opvolgers nog boven het provinciale gemiddelde.

Het zal duidelijk zijn, dat een dergelijke situatie ernstige moeilijkheden voor de betrokken zoons meebrengt. Het zijn vervolgens niet alleen vraagstukken in de persoonlijke sfeer die door de eenzijdige, op de landbouw gerichte beroepskeuze van de boerenzoon kunnen worden opgeroepen. Men denke aan het vraagstuk van de te kleine bedrijven, van onverantwoorde bedrijfssplitsingen en van een te lage arbeidsproduktiviteit.

De voornaamste oorzaak van het teveel aan opvolgers in de landbouw was gelegen in de sterke gebondenheid aan het agrarische bedrijf en in het hiermee samenhangende sociale isolement van de boerenbevolking. De agrarische bevolking wordt van oudsher gekenmerkt door een sterke beroepscontinuïteit. De boerenzoon kiest in veel sterkere mate dan in andere bedrijfstakken het geval is het beroep van zijn vader. Verder kan nog worden gewezen op de stagnatie van de afvloeiing in de crisis- en oorlogsjaren en op het aflopen van de ontginnings- en splitsingsmogelijkheden.

Toen men zich in landbouwkringen de ernst en de omvang van het z.g. boerenzoonsvraagstuk bewust werd, gingen de gedachten aanvankelijk uit naar een uitbreiding van het aantal bedrijven door middel van ontginning en intensivering, dit laatste onder andere in de vorm van tuinbouw. Al spoedig zag men echter in, dat hier de oplossing niet te vinden was. Ook werd het al gauw duidelijk, dat de emigratie ook zijn bezwaren had en evenmin een definitieve oplossing kon bieden voor het boerenzoonsvraagstuk. Vandaar dat men langzamerhand vertrouwd raakte met de gedachte, dat het grootste deel van de boerenzoons een bestaan buiten de landbouw zou moeten vinden.

Ook in de kringen van de landbouworganisaties werd men er zich steeds meer van bewust, dat een definitieve oplossing van het opvolgingsvraagstuk alleen gevonden kon worden in een meer bewuste en verantwoorde beroepskeuze en daarmee in een tijdige afvloeiing uit de landbouw. Om een wanverhouding tussen het aantal boerenzoons, dat boer wil worden en het aantal beschikbaar komende bedrijven te vermijden zal een voldoende aantal jongeren tijdig de landbouw dienen te verlaten of beter, geen agrarisch beroep dienen te kiezen. Bij de afvloeiing kan onderscheid worden gemaakt tussen de zogenaamde primaire afvloeiing en de secundaire afvloeiing. In het eerste geval kiest men direct na het verlaten van de lagere school een niet-agrarisch beroep of gaat men zich voorbereiden op een bestaan buiten de landbouw; in het tweede geval heeft men eerst een aantal jaren in de landbouw gewerkt. Het zal duidelijk zijn dat de primaire afvloeiing onder de huidige omstandigheden verre de voorkeur verdient.

In de jaren omstreeks 1950 was er echter van een verantwoorde beroepskeuze en van een tijdige, primaire afvloeiing nog maar in zeer geringe omvang sprake. Verreweg de meeste boerenzoons gingen na het verlaten van de lagere school als het ware automatisch in de landbouw werken, meestal op het ouderlijke bedrijf, of gingen agrarisch onderwijs volgen. De weerstanden tegen een niet-agrarisch beroep, in het bijzonder tegen het werken in de industrie, waren nog zeer sterk. Onder deze omstandigheden was een stimulering van de afvloeiing uit de landbouw, in het bijzonder van de primaire afvloeiing, van grote betekenis. Bij de voorlichting door de landbouworganisaties werd dan ook veel aandacht besteed aan de beroepskeuze van de boerenzoons. Tevens werd overgegaan tot een uitbreiding van de beroepen- en beroepskeuzevoorlichting.

Deze voorlichting heeft, geholpen door de aanzienlijke uitbreiding van de niet-agrarische werkgelegenheid, zeer zeker resultaten afgevoerd. Het aantal op het ouderlijke bedrijf medewerkende boerenzoons is nl. niet onaanzienlijk afgenomen en wel van 23.000 in 1947 tot 11.000 in 1960. Deze vermindering heeft uiteraard consequenties gehad voor de omvang van het boerenzoonsvraagstuk.

Bij de uitbreiding van de werkgelegenheid buiten de land- en tuinbouw na de oorlog waren het aanvankelijk voornamelijk de zoons van boerenarbeiders en zoons van boeren met een heel klein bedrijf, welke de landbouw verlieten en naar de industrie overgingen. Bij deze agrariërs zijn de weerstanden tegen een beroep buiten de landbouw nooit zo sterk geweest. De overgang naar de industrie betekende meestal een verbetering van hun economische positie. In veel gevallen zou men hier kunnen spreken van een uitgestelde afvloeiing.

Hun voorbeeld werd, zij het na veel aarzelen, gevolgd door de "overtollige" zoons van andere boeren. Laat men degenen, die het geluk hadden een positie te verwerven bij de landbouwvoorlichtingsdienst, de keuringsdiensten en dergelijke buiten beschouwing, dan kan worden gezegd, dat de belangstelling van de boerenzoons vooral uitging naar werk, dat op de een of andere wijze verband hield met de landbouw, zoals in zuivelfabrieken, pakhuizen van de boerenbond en van kunstmest- en veevoederhandelaren, bij veevoederfabrieken, slachterijen, op veilingen e.d. Ook werkzaamheden in de buitenlucht en in kleine groepen werden geambieerd. Vandaar dan ook, dat een aantal boerenzoons in de bouwvakken

terecht is gekomen. Voor veel boerenzoons vormde een dergelijke werkring echter een tussenfase bij de overgang naar de niet-agrarische industrie.

In zeer veel gevallen ging dit verlaten van de landbouw met ernstige persoonlijke moeilijkheden gepaard. De overgang van het gezinsbedrijf naar het fabrieksmilieu stelde hoge eisen aan het aanpassingsvermogen van de betrokken boerenzoons. In het bijzonder zij, die als eersten de overgang waagden, hadden het zwaar te verduren. Zij werden bovendien geconfronteerd met het misprijzen van de agrarische samenleving. Hun overgang werd dikwijls als een sociale degradatie beschouwd.

Maar onder de druk der omstandigheden werd hun voorbeeld door steeds meer lotgenoten gevolgd. De ervaringen van deze zoons - zowel de ongunstige als de gunstige - droegen tesamen sterk bij tot een verdere afvloeiing uit de landbouw.

Aangenomen mag worden, dat aanvankelijk het vertrek uit de landbouw vooral plaatshad in de vorm van de secundaire afvloeiing. De aan deze vorm van afvloeiing verbonden bezwaren maakten het steeds duidelijker, dat een tijdige afvloeiing uit de landbouw en een op het niet-agrarische beroep afgestemde scholing van zeer grote betekenis waren voor de toekomst van de boerenzoons. Er mag dan ook worden aangenomen, dat sinds 1950 een toenemend aantal boerenzoons voortgezet niet-agrarisch onderwijs is gaan volgen en dat er aldus in de loop van de jaren vijftig enige verbetering in de beroepskeuze van de boerenzoons is gekomen.

Dit neemt echter niet weg, dat ondanks de vermindering van het aantal op het ouderlijke bedrijf medewerkende zoons in de periode 1947 tot 1960 aan het einde van de jaren vijftig de beroepskeuze in de Brabantse landbouw nog wel het een en ander te wensen overliet en dat nog steeds sprake was van een teveel aan opvolgers.

Het een en ander bleek o.m. uit een door het Landbouw-Economisch Instituut in 1957 uitgevoerd onderzoek naar het boerenzoonsvraagstuk. Een van de bij dit onderzoek onderscheiden gebieden is het "Zuidelijk zandgebied", gevormd door de Brabantse en Noordlimburgse zandgebieden en door het Rijk van Nijmegen. Uit dit onderzoek kwam naar voren, dat de jongere boerenzoons in sterkere mate dan voorheen het geval was, zich direct na het verlaten van de lagere school gingen bekwamen voor een bestaan buiten de landbouw. Desondanks kon worden vastgesteld, dat in de leeftijdsklasse 15-19 jaar aanzienlijk meer boerenzoons in de landbouw werkten dan er later zelfstandig boer zouden kunnen worden. Wij menen te mogen aannemen, dat de resultaten van dit onderzoek ook een indruk gaven van de Brabantse verhoudingen 1).

Iets meer recente cijfers zijn afkomstig uit onderzoekingen, die in de loop van 1959 in de gemeenten Deurne en Rucphen 2) werden uitgevoerd. In beide gemeenten werkten meer boerenzoons in de landbouw dan er voor hen bedrijven beschikbaar zouden komen; vooral op de wat grotere bedrijven.

Uit deze gegevens mag worden geconcludeerd, dat er tegen het einde van de jaren vijftig in Noordbrabant nog sprake was van een ernstig opvolgingsvraagstuk en dat de beroepskeuze van de boerenzoon nog wel het een en ander te wensen overliet. Er mag echter niet uit worden opge-

1) Van de 9 gemeenten lagen er 5 in Noordbrabant.

2) "Deurne in zijn ontwikkeling van agrarische naar verstedelijkte plattelandsgemeente", Economisch-Technologisch Instituut voor Noord-Brabant, 1960.

"De landbouw in Rucphen", deel I, sociaal-economische gezichtspunten. Landbouw-Economisch Instituut, 1960.

maakt, dat er in dit opzicht helemaal geen verbetering zou zijn opgetreden. De daling van het aantal thuis meewerkende zoons heeft in belangrijke mate bijgedragen tot een sterke vermindering van het opvolgingsvraagstuk. Voor een deel is dit te danken aan de toegenomen primaire afvloeiing, maar uiteindelijk is de verlichting van de opvolgingsdruk voor een belangrijk deel ook een gevolg van de noodgedwongen secundaire afvloeiing.

Wij menen te mogen aannemen, dat er verandering is gekomen in de opvattingen van de boeren en vooral van de boerenzoons over een bestaan in en buiten de landbouw en dat dit proces sinds het einde van de jaren vijftig verder is voortgeschreden, waarschijnlijk zelfs in een sneller tempo. De economische en de sociale veranderingen op het Brabantse platteland en in de landbouw hebben namelijk tot gevolg, dat de factoren, die vroeger in zo hoge mate bijdroegen tot de beroepscontinuïteit in de landbouw, met name de sterke gebondenheid aan het agrarische beroep, het tekort aan werkgelegenheid buiten de landbouw, het sociale isolement en het verschil in levensstijl, in sterke mate aan betekenis inboeten.

De sterk toegenomen communicatiemogelijkheden met het niet-agrarische milieu en met de meer stedelijk georiënteerde levenssfeer, alsmede de sterk uitgebreide werkgelegenheid en de grotere welvaart buiten de landbouw, kunnen ertoe leiden, dat de verschillen in werk- en levensomstandigheden een grotere rol gaan spelen bij de beroepskeuze van de boerenzoon. Aangenomen mag worden, dat deze laatste factoren in de afgelopen jaren inderdaad van meer betekenis zijn geworden; hetgeen onder meer blijkt uit de sterke vermindering van de weerstanden tegen een niet-agrarisch beroep. De indruk bestaat, dat het aantal bedrijven zonder opvolger toeneemt en dat steeds meer zoons weinig voelen voor een bestaan in de landbouw.

Mocht dit zo zijn, dan is het vraagstuk van de beroepskeuze van de boerenzoon en van het vertrek uit de landbouw in een geheel nieuwe situatie gekomen.

Deze veronderstelde ontwikkeling maakt een onderzoek naar de situatie van de boerenzoons in Noordbrabant wenselijk. De resultaten van een dergelijk onderzoek kunnen niet alleen gegevens opleveren over de beroepskeuze van de boerenzoon, maar zij kunnen ook een indruk verschaffen van de te verwachten ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven. Het is immers zeer de vraag of er voor de vrijkomende bedrijven steeds een opvolger beschikbaar zal zijn. Bij de kleinere bedrijven is dit laatste al enige tijd niet meer het geval. Een indruk van de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven en van het aantal in de landbouw werkende zoons kan van betekenis zijn voor het provinciale werkgelegenheidsbeleid, voor het agrarische structuurbeleid en voor het werk van de landbouworganisaties en van de landbouwvoorlichtingsdienst. Gegevens met betrekking tot de school- en beroepskeuze en de primaire en secundaire afvloeiing kunnen van nut zijn voor de beroepskeuzevoorlichting en wellicht ook voor het beleid ten aanzien van de herscholingsmogelijkheden (b.v. in de Regionale Werkplaatsen voor Vakopleiding van Volwassenen).

Voor een inzicht in de situatie, waarin het boerenzoonsvraagstuk

in Noordbrabant verkeert, is een antwoord op de volgende vragen onmisbaar:

1. hoe is de verhouding tussen het aantal in en buiten de landbouw werkende en schoolgaande zoons?
2. hoe is het gesteld met de beroepspositie en het onderwijs van de in en buiten de landbouw werkende zoons?
3. in welke mate komt nog secundaire afvloeiing voor?
4. hoe is de verhouding tussen het aantal opvolgers en het aantal beschikbaar komende bedrijven?
5. heeft er de afgelopen jaren een verbetering plaatsgehad ten aanzien van de school- en beroepskeuze van de boerenzoon en van de opvolgingssituatie?

§ 2. De opzet van het onderzoek

Om op de hiervoor gestelde vragen een antwoord te krijgen is in een aantal gemeenten met behulp van een eenvoudige enquête een kwantitatief onderzoek ingesteld naar de bezigheden van de boeren- en tuinderszoons, naar het door hen gevolgde onderwijs en naar de leeftijd, waarop de afgevloede zoons de landbouw verlieten. Dit onderzoek werd beperkt tot de gebieden waar het gezinsbedrijf overheerst, dus tot de zand- en rivierkleigebieden. Het Noordwestelijk Zeekleigebied is buiten beschouwing gelaten.

Om redenen van organisatorische en financiële aard moest bij dit onderzoek steekproefsgewijze worden gewerkt. Het is nu eenmaal niet mogelijk de benodigde gegevens bij alle daarvoor in aanmerking komende Brabantse boeren en tuinders te verzamelen. Indien men zich tot een steekproef beperkt, zijn er twee mogelijkheden. Men kan uit de gemeenten in de Brabantse zand- en rivierkleigebieden een aantal gemeenten in de steekproef opnemen en er alle daarvoor in aanmerking komende personen enquêteren. Ook is het mogelijk uit alle gemeenten een aantal bedrijven te kiezen en die tot een steekproef te verenigen. Om organisatorische en financiële redenen werd de eerste methode gekozen, hoewel de tweede methode uit wetenschappelijk oogpunt in dit geval de voorkeur verdiende. Het kiezen van steekproefgemeenten heeft echter weer het voordeel, dat de gevonden resultaten vergeleken kunnen worden met die van reeds bekende cijfers van enkele steekproefgemeenten uit vroegere onderzoekingen.

Deze steekproefmethode hield in, dat 19 gemeenten werden uitgezocht, die representatief werden geacht voor de zandgronden en rivierkleigebieden. Bovendien werd de keuze zo verricht, dat ook een representatief beeld werd verkregen in een 5-tal subgebieden, opgesteld op basis van de landbouwgebieden uit de landbouwstatistiek. De in deze gemeenten gelegen bedrijven maken ongeveer 16% uit van het totaal aantal bedrijven in het gebied van onderzoek.

Bij het kiezen van de gemeenten werden de onderstaande criteria gehanteerd:

1. de bedrijfsgroottestructuur;
2. de procentuele verhouding tussen de agrarische en de overige beroepsbevolking;

3. de samenstelling van de agrarische beroepsbevolking, in het bijzonder ten aanzien van het aantal meewerkende zoons;
4. de betekenis van de tuinbouw.

Tevens werd, zoals gezegd, als eis gesteld dat de keuzegemeenten van het boerenzoonsonderzoek van 1957 en van het derde z.g. kleineboerenonderzoek in het onderzoek moesten worden betrokken. Dit waren de gemeenten Asten, Haps, Hilvarenbeek, St. Oedenrode, Rijsbergen en Hoogeloon.

Bij het kiezen van de gemeenten deden zich twee moeilijkheden voor. De heterogeniteit in de Westbrabantse zandgebieden bleek zo groot te zijn, dat het niet mogelijk was hier een aantal representatieve gemeenten te kiezen. Dit had tot gevolg, dat het zeer kleine landbouwgebied, het Land van Bergen op Zoom, niet door een keuzegemeente vertegenwoordigd is. De gekozen gemeenten kunnen representatief worden geacht voor die gemeenten in de Noordwestelijke zandgronden en het Land van Breda, waar tuinbouw vooral voorkomt op landbouwbedrijven en op de extensievere opengrondsbedrijven. Bij het andere kleine landbouwgebied de Maaskant bleek het eveneens niet mogelijk een gemeente in de steekproef op te nemen.

De gekozen gemeenten werden tenslotte nog voorgelegd aan het oordeel van de Werkgroep Sociaal-Economisch Onderzoek van het P.O.C. en van de Provinciale Raad voor de Landbouwvoorlichting, welke zich uiteindelijk met de keuze konden verenigen. Deze keuze zag er als volgt uit.

<u>Gebied</u>	<u>Landbouwgebied</u>	<u>Gemeenten</u>
West-Brabants zandgebied	Land van Breda Noordwestelijke zandgronden	Rijsbergen Ett en Leur, Teteringen
Zuid-Brabant	Westelijke Kempen Oostelijke Kempen	Hilvarenbeek Hoogeloon, Maarheeze, Reusel
Midden-Brabant	Meijerij	Udenhout, Haaren, St. Oedenrode, Son en Breugel, Geffen
Oost-Brabant	Zuidelijk Peelgebied Noordelijk Peelgebied Land van Cuyk	Asten Wanroy, Schayk Haps
Land van Altena en Langstraat	Land van Altena Westelijke Langstraat Oostelijke Langstraat	Almkerk Waspik Heusden

Bij de verzameling van de gegevens is als volgt tewerk gegaan. Met behulp van de plaatselijke bureauhouder en eventueel andere plaatselijke deskundigen werd een lijst van grondgebruikers met als hoofdberoep landbouwer en tuinder opgesteld. Van deze grondgebruikers werd tevens de bedrijfsoppervlakte en het geboortjaar overgenomen.

Uit de bevolkingsadministratie op het gemeentehuis werden vervolgens van deze bedrijfshoofden en van hun kinderen een aantal gegevens overgenomen. Van de zoons, geboren in 1950 of eerder was dit de naam, de geboortedatum, de burgerlijke staat en het al dan niet thuis inwonend zijn. Van de andere zoons en dochters werden alleen de geboortedata overgenomen.

Op deze wijze werden de gegevens van 4104 bedrijfshoofden geregistreerd. Van deze werden er 1838 geënquêteerd, nl. de bedrijfshoofden met zoons, van 12 jaar of ouder. Er behoeften immers alleen die bedrijfshoofden te worden geënquêteerd, die informatie konden verschaffen over de school- en beroepskeuze van hun zoons. De enquête had plaats in het najaar van 1962.

§ 3. I n d e l i n g v a n h e t v e r s l a g

Nadat aan het einde van dit hoofdstuk enkele meer algemene gegevens betreffende de bedrijfshoofden en de zoons van 15 jaar en ouder zijn vermeld, zal in hoofdstuk II worden ingegaan op de in de landbouw werkende zoons. Hierbij komen hun positie in de landbouw: zelfstandig, thuis meewerkend of in loondienst, en het door deze zoons gevolgde onderwijs aan de orde. Tot de in de landbouw werkende zoons worden ook gerekend de zoons van 15 jaar en ouder, die agrarisch onderwijs volgen. De meeste van deze zoons werken immers een deel van het jaar in de landbouw, meestal op het ouderlijke bedrijf.

Hoofdstuk III handelt over de beroepen en het gevolgde onderwijs van de buiten de landbouw werkende zoons. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen de primair afgevloede zoons, dus de zoons die na het verlaten van de lagere school niet-agrarisch onderwijs gingen volgen of een niet-agrarisch beroep kozen en de secundair afgevloeden, dus de zoons, die alvorens een niet-agrarisch beroep te kiezen een aantal jaren in de landbouw hebben gewerkt.

Het vierde hoofdstuk heeft als onderwerp: het onderwijs van de schoolgaande zoons. Hierbij zijn ook begrepen de zoons, die agrarisch onderwijs volgen. Dit is gebeurd om een indruk te krijgen van de belangstelling van de boerenzoons voor de diverse vormen van onderwijs.

Hoofdstuk V behandelt de opvolgingssituatie en de afvloeiing uit de landbouw. Hierbij komt ook de wijze van afvloeien ter sprake. Verder is in dit hoofdstuk ook getracht een indruk te geven van het aantal bedrijfshoofden van 55 jaar en ouder zonder opvolger.

De hoofdstukken II t/m V hebben alleen betrekking op de boerenzoons. In hoofdstuk VI worden de beroepen, het onderwijs, de opvolgingssituatie en de afvloeiing van de tuinderszoons besproken.

Hoofdstuk VII verschaft een indruk van de veranderingen, die sinds 1957 ten aanzien van het boerenzoonsvraagstuk in Noordbrabant hebben plaatsgehad. Dit geschiedt aan de hand van de onderzoekresultaten in de 6 gemeenten die ook deel uitmaakten van de keuzegemeenten van het landelijke onderzoek naar de bedrijfsopvolging en beroepskeuze in de land- en tuinbouw van het derde z.g. kleine-boerenonderzoek.

§ 4. Een eerste oriëntatie inzake de bedrijven, de bedrijfshoofden en de zoons

In de 19 onderzoeksgemeenten werden in 1962 bij de metelling 4104 landbouw- en 438 tuinbouwbedrijven geregistreerd, waarin het bedrijfshoofd zijn hoofdberoep had. Nog steeds is meer dan de helft van de landbouwbedrijven kleiner dan 10 ha. Tabel 1 geeft een meer gedetailleerd overzicht van de bedrijfsgroottestructuur van de landbouw in de vijf gebieden.

Tabel 1

DE BEDRIJFSGROOTTESTRUCTUUR VAN DE LANDBOUW IN DE 5 GEBIEDEN

Gebied	Aantal bedrijven	Percentage bedrijven per grootteklasse								
		< 5ha	5-7 ha	7-10 ha	10-12 ha	12-15 ha	15-20 ha	≥20	<10ha	≥10ha
Centraal Brabant	1144	12	15	38	16	22	6	1	65	35
Oost-Brabant	1092	8	16	31	19	15	8	3	55	45
Zuid-Brabant	842	6	8	32	19	15	11	9	46	54
West-Brabant	708	16	16	36	11	13	12	6	58	42
Land v. Altena + Langstraat	318	12	11	13	12	17	17	18	36	64
Alle gebieden	4104	11	14	30	16	14	9	6	55	45

Vooraf in Centraal Brabant zijn zeer veel bedrijven van minder dan 10 ha en in West-Brabant veel bedrijven van minder dan 5 ha. Daarentegen is de situatie in het land van Altena en de Langstraat en in mindere mate in Zuid-Brabant wat dit betreft vrij gunstig. (De kleine bedrijven in West-Brabant bestaan overigens waarschijnlijk voor een deel uit landbouwbedrijven met veel tuinbouw.)

Daar ons onderzoek informatie beoogde omtrent school- en beroepskeuze, opvolging e.d., zijn niet alle bedrijfshoofden geënquêteerd doch alleen die met een of meer zoons van 12 jaar of ouder. Van de 4104 geregistreerde bedrijfshoofden werden er 1838 geënquêteerd, oftewel 45%. In de afzonderlijke gebieden varieerde dit percentage van 43 tot 46. Van de geënquêteerde boeren had twee derdedeel uitsluitend zoons van 12 jaar of ouder en een derdedeel tevens zoons die nog geen 12 jaar waren.

Van de 428 tuinders had slechts 36% (152 tuinders) een of meer zoons van 12 jaar of ouder. In West-Brabant en in het Land van Altena en de Langstraat bedroeg dit percentage ongeveer 40, doch in Centraal-, Oost- en Zuid-Brabant 25 à 30. Dit verschil wordt veroorzaakt doordat in de drie laatstgenoemde gebieden veel minder tuinders aanwezig zijn met uitsluitend zoons van 12 jaar of ouder. De tuinders in deze gebieden zijn namelijk gemiddeld jonger dan in de twee noordwestelijke gebieden. Op dit laatste gaan wij in hoofdstuk VI nog nader in.

Wij geven hier wel een overzicht van de leeftijden van de boeren en tuinders per bedrijfsgrootteklasse. Tabel 2 toont daarin enige interessante samenhangen aan.

Tabel 2

LEEFTIJDEN VAN DE BOEREN EN TUINDERS, GEPERCENTEERD PER BEDRIJFS-
GROOTTEKLASSE

Boeren					Tuinders				
bedrijfs- grootte- klasse in ha	aantal bedrij- ven	leeftijdsklassen			bedrijfs- grootte- klasse in ha	aantal bedrij- ven	leeftijdsklassen		
		<40 jr.	40-55 jaar	≥ 55 jaar			<40 jr.	40-55 jaar	≥ 55 jaar
< 5	441	25	26	49	< 1	70	33	24	43
5 - 7	560	29	41	30	1 - 3	219	47	27	26
7 - 10	1259	32	41	27	3 - 5	81	37	47	16
10 - 12	655	37	40	25	≥ 5	58	39	42	19
12 - 15	567	30	38	32					
15 - 20	386	26	37	37					
20 - 30	183	21	42	37					
≥ 30	52	20	46	34					
Alle boeren	4104	30	39	31	Alle tuinders	428	42	32	26

Bij de boeren valt op dat op de allerkleinste (< 5 ha) bedrijven en op de bedrijven van 15 ha en meer relatief veel oudere boeren gevestigd zijn, terwijl de leeftijden van de boeren op bedrijven van 5-15 ha meer conform het gemiddelde verdeeld zijn. Een uitzondering moet bij dit laatste gemaakt worden voor de bedrijven van 10-12 ha, waarop namelijk betrekkelijk veel jonge boeren voorkomen. Dit alles is begrijpelijk wanneer men aanneemt dat een jonge boer niet vaak meer met een bedrijf van minder dan 5 ha begint, maar ook nog niet zo gemakkelijk een zeer groot bedrijf kan overnemen.

Hoewel de bedrijfsgrootte van een tuinbouwbedrijf vanwege de grotere mogelijkheden tot intensivering daarvan niet zo veel zegt als de grootte van een landbouwbedrijf, willen wij toch niet nalaten U te wijzen op enige samenhangen in het rechter gedeelte van de tabel. Ook bij de tuinders treffen wij op de allerkleinste (< 1 ha) bedrijven relatief veel ouderen aan. De jongeren treffen wij relatief veel aan op de bedrijven van 1-3 ha. De tuinders van middelbare leeftijd zijn extra vertegenwoordigd op de bedrijven van meer dan 3 ha.

Ter afsluiting van deze eerste oriëntatie en tegelijk ter inleiding van de volgende hoofdstukken geven wij nu nog enige aandacht aan de boerenzonen. Zoals eerder vermeld werden 1838 boeren geënquêteerd omdat zij ten minste een zoon van 12 jaar of ouder hadden. Tezamen hadden zij 5521, dus gemiddeld elk precies 3 zoons van 12 jaar of ouder. Hiervan waren 4264 zoons 15 jaar of ouder (per boer gemiddeld 2 1/3 zoon). De zoons van 15 jaar of ouder zijn hier het belangrijkste, daar vooral zij, gezien de leerplichtige leeftijd, reeds een definitieve school- en beroepskeuze hebben gedaan. Tabel 3 geeft aan dat deze zoons, afgezien van degenen die nog op school gaan, voor ongeveer de helft in de landbouw werken en voor de andere helft daarbuiten.

Tabel 3

BEROEPEN VAN DE BOERENZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER,
GEPERCENTEERD PER GEBIED

Gebied	Aantal zoons ≥15 jr.	Beroep of onderwijs			
		landbouw of agrar. onderwijs	buiten land- bouw	niet-agr. onderwijs volgend	niet werkend, niet school- gaand
Centraal Brabant	1251	39	52	8	1
Oost-Brabant	1214	42	47	9	2
Zuid-Brabant	850	40	51	8	1
West-Brabant	673	64	29	6	1
Land van Altena + Langstraat	276	55	36	9	0
Alle gebieden	4264	45 1)	46	8	1

1) Waaronder 3% nog agrarisch onderwijs volgt.

Het totaal van schoolgaanden bedraagt 11%, in de landbouw werkt 42% en daarbuiten 46%. Degenen die agrarisch onderwijs volgen gaan vrijwel zeker in de landbouw werken (te meer daar zij, die hogere land- of tuinbouwscholen of de landbouwhogeschool bezoeken beschouwd zijn als niet-agrarisch onderwijs volgend). Daarom zijn de in de landbouw werkenden en degenen die agrarisch onderwijs volgen samengevoegd, vooral in verband met het opvolgingsvraagstuk. Moge het percentage van 45 niet verontrustend zijn, dit is wel het geval met de percentages voor de twee noordwestelijke gebieden. Doch in het Land van Altena wordt dit volledig gecompenseerd door een gemiddeld laag kindertal per gezin 1), waardoor relatief meer zoons in de landbouw kunnen blijven. In West-Brabant echter is het kindertal weliswaar eveneens laag, doch dit compenseert niet de eenzijdige beroepskeuze in dit gebied.

1) Het gemiddelde kindertal per gezin bedraagt in de onderzochte gemeenten in Centraal Brabant 2,8, in Oost-Brabant 3,2, in Zuid-Brabant 3,0, in West-Brabant 2,4 en in het Land van Altena en de Langstraat 2,2.

HOOFDSTUK II

DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de boerenzoons die 15 jaar en ouder zijn en in de landbouw werken. Dit betreft 45% van alle boerenzoons in de 19 onderzoeksgemeenten. Het percentage zoons, dat tot deze groep behoort, zal beschouwd worden naar gebied, leeftijd en grootteklasse. Verder zal nagegaan worden hoe ten tijde van het onderzoek hun positie in de landbouw is; namelijk of zij reeds zelfstandig een bedrijf voerden, thuis meewerkten of bij derden werkzaam waren.

Verder zal worden onderzocht of zij na de lagere school voortgezet onderwijs hebben gevolgd en zo ja, welk soort onderwijs.

§ 1. Percentage in de landbouw werkende zoons

45% van alle boerenzoons werkt in de landbouw, in 1957 was dit nog 56%. Er is dus een aanzienlijke daling in 5 jaar opgetreden.

Onderzoeken wij de samenhang tussen het in de landbouw werken van de zoons en de bedrijfsgrootte naar gebieden, dan zien wij dat in West-Brabant en het Land van Altena het percentage in de landbouw werkende zoons aanzienlijk hoger is dan in de andere gebieden.

Tabel 4

PERCENTAGE IN DE LANDBOUW WERKZAME ZOONS VAN ALLE ZOONS ≥ 15 JAAR

Gebied	Per grootteklasse in ha							Totaal
	<5	5-7	7-10	10-12	12-15	15-20	≥ 20	
Centraal Brabant	17	32	35	42	49	58	55	39
Oost-Brabant	17	28	37	47	53	54	49	42
Zuid-Brabant	10	30	34	44	37	51	63	40
West-Brabant	35	52	62	56	71	85	79	64
Land van Altena	10	26	47	52	55	68	77	55
Totaal	21	33	39	46	52	60	63	45

In West-Brabant is dit relatief in alle grootteklassen het geval, in het land van Altena slechts bij de bedrijven boven de 7 ha. Een mogelijke verklaring is de aanwezigheid van tuinbouw in deze gebieden. Voor de tuinbouw is immers veel minder grond nodig, zodat een aantal zoons reeds op een klein stukje grond een bestaan kan vinden. Een andere verklaring kan gevonden worden in de gemiddelde gezinsgrootte. Daar de gezinnen in West-Brabant en het Land van Altena gemiddeld kleiner zijn, kunnen er relatief meer zoons in de landbouw werken, zonder dat dit grotere moeilijkheden geeft bij de opvolging.

Tabel 5

PERCENTAGE IN DE LANDBOUW WERKZAME ZOONS VAN ALLE ZOONS \geq 15 JAAR
NAAR LEEFTIJD SKLASSE

Gebied	Leeftijd in jaren						Totaal
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	\geq 40 jr.	
Centraal Brabant	33	44	37	43	44	33	39
Oost-Brabant	40	46	39	46	35	70	42
Zuid-Brabant	36	43	44	44	32	33	40
West-Brabant	64	60	64	60	70	80	64
Land van Altena	50	55	55	58	64	75	55
Totaal	41	47	44	47	46	56	45

De spreiding van de leeftijdsklassen geeft geen verdere aanwijzing tot verklaring voor regionale verschillen in het relatieve aantal zoons in de landbouw. Wel valt in het oog dat West-Brabant een relatief hoog percentage 15-19-jarigen in de landbouw heeft (64%). Voor zover dit verschil geeft in het aantal schoolgaanden komen wij hierop terug in hoofdstuk IV.

§ 2. De positie van de in de landbouw werkende zoons

Om inzicht te krijgen in de positie van de in de landbouw werkende zoons is er onderscheid gemaakt tussen drie categorieën:

- de zoons die reeds zelfstandig boer zijn (17%)
- de op het ouderlijke bedrijf meewerkende zoons (76%)
- de op andere landbouwbedrijven werkende zoons (7%).

In het onderzoek zijn deze drie categorieën onderscheiden naar de vijf gebieden in Brabant. Tussen deze vijf gebieden blijken enige opmerkelijke verschillen voor te komen.

Tabel 6

IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS

Gebied	Abso- luut	Perc. zelfst.	Perc. thuis meewerkend	Perc. in loondienst
Centraal Brabant	483	16	78	6
Oost-Brabant	508	15	77	8
Zuid-Brabant	339	14	82	4
West-Brabant	425	22	68	10
Land van Altena	153	19	71	10
Alle gebieden	1908	17	76	7

Tabel 6 toont aan dat in West-Brabant een groter aantal zoons reeds zelfstandig is (nl. 22%); ook het Land van Altena komt (met 19%) boven het gemiddelde van het gehele gebied. Het is mogelijk dat dit

samenhangt met de toeneming van het aantal tuinbouwbedrijven in deze gebieden, waardoor de zoons eerder in de gelegenheid komen hetzij op het ouderlijke bedrijf, hetzij op andere wijze zelfstandig een tuinbouwbedrijf te gaan beoefenen. Tussen de drie andere gebieden zijn de verschillen klein.

Het percentage thuismeewerkende zoons is in West-Brabant en het Land van Altena kleiner dan in Centraal, Zuid- en Oost-Brabant, waartegenover staat dat het percentage in loondienst werkende groter is in West-Brabant en het Land van Altena. Het is mogelijk dat uit deze laatstgenoemde gebieden verscheidene zoons in loondienst werken op de naburige kleibedrijven of in de Biesbosch.

Om de drie categorieën meer inhoud te geven, hebben wij ook nagegaan in hoeverre er relevante verschillen optreden bij de verschillende grootteklassen en leeftijdsklassen.

Tabel 7

POSITIE VAN DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Grootteklasse	Absoluut	Percentage zelfstandig	Perc. thuis meewerkend	Percentage in loondienst
< 5 ha	91	29	57	14
5 - 7 ha	152	18	70	12
7 - 10 ha	438	13	79	8
10 - 12 ha	279	15	76	9
12 - 15 ha	358	17	77	6
15 - 20 ha	344	20	75	5
≥ 20 ha	241	17	77	6
Totaal	1908	17	76	7

Er zijn slechts geringe verschillen tussen de grootteklassen t.a.v. de zelfstandig in de landbouw werkende zoons. Uitzondering hierop vormt het hoge percentage zelfstandigen op de bedrijven die kleiner zijn dan 5 ha. Wanneer we de vijf gebieden nagaan, blijkt dit in alle gebieden behalve Oost-Brabant het geval te zijn. Bij de grotere bedrijven werken minder zoons in loondienst dan bij de kleinere. Dit is wel begrijpelijk, omdat er op het kleinere ouderlijke bedrijf geen plaats is voor een meewerkende zoon.

Naar leeftijdsklassen gezien blijkt, zoals te verwachten was, dat er bij de oudere zoons relatief meer zelfstandig zijn dan bij de jongere. Dit percentage varieert van 57% van de zoons boven 40 jaar tot 2% van de zoons van 20-24 jaar. Bij de thuismeewerkenden zien we het omgekeerde beeld; vooral jongeren werken thuis mee. Het hoogste percentage zien we bij de 15-19-jarigen (93%). Het verband tussen de leeftijd en het in loondienst werken van de zoons is nogal onregelmatig. Het is daarom niet mogelijk hieromtrent enige conclusies te trekken.

Tabel 8

POSITIE VAN DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS NAAR LEEFTIJDKLASSE

Leeftijd	Absoluut	Percentage zelfstandigen	Perc. thuis-meewerkenden	Percentage in loondienst
15 - 19 jaar	555	-	93	7
20 - 24 jaar	557	2	92	6
25 - 29 jaar	404	27	67	6
30 - 34 jaar	243	49	38	13
35 - 39 jaar	93	51	44	4
≥ 40 jaar	56	57	39	4
Totaal	1908	17	76	7

Wanneer we echter de leeftijd van de zoons in ogenschouw nemen, moeten we rekening houden met de wijze waarop het cijfermateriaal voor dit onderzoek verzameld is. In dit onderzoek zijn alleen die bedrijfs-
hoofden betrokken die als bedrijfshoofd geregistreerd staan en zoons ouder dan 12 jaar hebben. Omdat er bij de zoons boven de 40 jaar een groot aantal zoons zijn van wie de vader geen bedrijf meer heeft, vormen de zoons boven de 40 jaar, die in dit onderzoek zijn opgenomen, slechts een klein deel van alle zoons boven de 40 jaar en zijn zij niet representatief voor deze leeftijdsgroep. Dit geldt ook, zij het in mindere mate voor de zoons van 35 tot 39 jaar. Hiermee dient men rekening te houden.

Wanneer we de positie van de in de landbouw werkende zoons nagaan, naar leeftijd en grootteklasse in de vijf gebieden in Brabant afzonderlijk, zijn er slechts kleine verschillen. Oost-Brabant wijkt enigszins af, daar neemt het zelfstandig zijn toe met de grootteklasse, terwijl in de andere gebieden juist in de kleinste grootteklasse de meeste zelfstandig zijn.

Naar leeftijd bezien werken de jongere zoons in het Land van Altena minder thuis en meer in loondienst. Voor het overige geven de gebieden hetzelfde beeld als geheel Brabant.

§ 3. H e t o n d e r w i j s v a n d e i n d e l a n d b o u w
w e r k e n d e z o o n s

In aansluiting aan de beschrijving van de positie van de boerenzoons die in de landbouw werken wordt nu aandacht besteed aan het al dan niet door hen gevolgde onderwijs na de lagere school, een aspect dat van groot belang is voor de algemene en vaktechnische ontwikkeling van de toekomstige boeren.

Tabel 9

ONDERWIJS VAN DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER
PER GEBIED

Gebied	Percentage voortgezet onderwijs		
	agrarisch	niet-agrarisch	zonder
Centraal Brabant	78	3	19
Oost-Brabant	82	3	14
Zuid-Brabant	85	2	13
West-Brabant	91	1	8
Land van Altena	76	2	21
Alle gebieden	83	3	14

83% van alle in de landbouw werkende zoons heeft agrarisch onderwijs gehad, 3% heeft niet-agrarisch onderwijs en 14% heeft geen voortgezet onderwijs genoten.

Tussen de gebieden bestaan enkele opmerkelijke verschillen aangaande het voortgezette onderwijs. In tabel 9 zien wij dat in Centraal Brabant en in het Land van Altena en de Langstraat aanzienlijk minder zoons voortgezet onderwijs hebben gevolgd dan in de overige gebieden. Het gunstigste is de situatie in West-Brabant, waar 91% van de in de landbouw werkende zoons agrarisch onderwijs heeft gehad. Het laagste percentage vinden wij in het Land van Altena, nl. 76%.

Naarmate de bedrijven groter zijn treffen wij meer zoons met voortgezet agrarisch onderwijs aan en minder zoons zonder voortgezet onderwijs. Er is weinig verband tussen het gevolgd hebben van voortgezet niet-agrarisch onderwijs en de grootteklasse.

Soort agrarisch onderwijs

Om van de in de landbouw werkende zoons na te gaan welk agrarisch onderwijs zij gevolgd hebben, zullen wij onderscheid maken tussen de middelbare landbouwschool, dit is de vroegere landbouwwinterschool, de lagere landbouwschool en verder als derde categorie het cursussenonderwijs, waar onder allerlei cursussen worden begrepen, zowel de algemene landbouwavondcursus als de meer gespecialiseerde cursussen (b.v. melkcursus, motorcursus enz.). Heeft iemand zowel het ene als het andere onderwijs gevolgd, dan is steeds de hoogste vorm genomen. Zo is b.v. het aantal zoons met lagere landbouwschool groter dan hier is vermeld, omdat sommige boerenzoons zowel de l.l.s. als de m.l.s. hebben bezocht. Dit geldt ook voor de cursussen; heeft iemand daarbij de lagere landbouwschool, dan zijn de cursussen niet geteld.

In deze indeling zijn ook degenen, die nog bepaald onderwijs volgen, opgenomen.

Tabel 10

HET AGRARISCHE ONDERWIJS VAN DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS PER GEBIED

Gebied	Percentage zoons met agrarisch onderwijs			Totaal
	middelbaar onderwijs	lager-onderwijs	cursussen	
Centraal Brabant	11	52	15	78
Oost-Brabant	19	47	16	82
Zuid-Brabant	11	51	23	85
West-Brabant	19	44	28	91
Land van Altena	15	50	11	76
Alle gebieden	15	49	19	83

Zoals wij reeds eerder gezien hebben, heeft 83% van de zoons agrarisch onderwijs genoten. Bijna de helft van alle in de landbouw werkende zoons heeft de lagere landbouwschool bezocht; 19% alleen cursussen en 15% de middelbare landbouwschool. De hogere landbouwschool en de landbouwhogeschool zijn hier buiten beschouwing gelaten omdat we zonder meer veronderstellen dat men dit onderwijs niet volgt om als zelfstandige boer te gaan werken. Deze zoons zijn als afgevloed beschouwd. 1)

Als men de verschillende gebieden onderling vergelijkt, ziet men dat het onderwijsniveau in West- en Oost-Brabant hoger is dan in de overige gebieden. De l.l.s. wordt wat minder bezocht dan in de overige gebieden, omdat er meer zoons zijn die behalve de l.l.s. ook de m.l.s. gevolgd hebben. In West- en Zuid-Brabant volgden meer zoons cursusonderwijs zodat in deze gebieden relatief de meeste zoons met agrarisch onderwijs voorkomen.

Tabel 11

HET AGRARISCHE ONDERWIJS VAN DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS NAAR GROOTTEKLASSE

Bedrijfs grootte	Percentage zoons			totaal
	middelbaar onderwijs	lager onderwijs	cursus-onderwijs	
< 5 ha	12	32	26	70
5 - 7 ha	5	39	29	73
7 - 10 ha	8	51	21	80
10 - 12 ha	14	48	20	82
12 - 15 ha	18	51	18	87
15 - 20 ha	17	55	16	88
≥ 20 ha	30	44	13	87
Alle grootteklassen	15	49	19	83

In vorenstaande tabel kunnen wij zien dat bij de grotere bedrijven relatief meer zoons agrarisch onderwijs hebben gevolgd dan bij de kleinere bedrijven. De afzonderlijke soorten onderwijs vertonen echter een afwijking van dit beeld. Hierop zullen wij later nog ingaan.

In tabel 12 is de verdeling van het middelbaar, lager en cursusonderwijs naar leeftijd weergegeven.

Tabel 12

HET AGRARISCHE ONDERWIJS VAN DE IN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS NAAR LEEFTIJD

Leeftijd	Percentage zoons			totaal
	middelbaar onderwijs	lager onderwijs	cursus-onderwijs	
15 - 19 jaar	18	69	5	83
20 - 24 jaar	15	52	16	85
25 - 29 jaar	14	49	23	86
30 - 34 jaar	13	31	37	81
35 - 39 jaar	11	31	34	76
≥ 40 jaar	4	9	54	67
Alle leeftijden	15	49	19	83

1) Dit is niet geheel juist, want over de periode 1950-1958 is van de 222 afgestudeerden van de h.l.s. te Roermond 10% zelfstandig op een agrarisch bedrijf terecht gekomen. Voor de h.l.s. in Dordrecht is dit percentage 20%.

Ook uit deze tabel blijkt weer dat de jongere zoons meer onderwijs volgden dan de oudere. Er is een duidelijk verschil tussen de zoons boven de 30 jaar en beneden de 30 jaar. De jongere volgden aanzienlijk meer dagonderwijs dan de oudere. Deze conclusie gaat niet op voor het cursusonderwijs. Om dit duidelijk te maken zullen wij deze drie vormen afzonderlijk behandelen.

Het cursusonderwijs is veel meer gevolgd door de oudere zoons dan door de jongere. Deze vorm van onderwijs was vroeger in veel gebieden vrijwel de enige mogelijkheid. Ook op de kleinere bedrijven zijn er relatief meer zoons die alleen cursusonderwijs hebben dan op de grotere bedrijven.

Wat het lagere landbouwonderwijs betreft, de zoons van de bedrijven beneden de 7 ha hebben deze onderwijsinstelling wat minder bezocht dan de zoons van de bedrijven boven de 7 ha. Naar leeftijd bezien, is er echter een aanzienlijk verschil tussen de jongere en de oudere. Naarmate de zoons jonger zijn, hebben er relatief veel meer de lagere landbouwschool gehad. Daar komt nog bij dat een aantal jongere zoons na de l.l.s. de middelbare landbouwschool hebben genoten. De m.l.s. wordt aanzienlijk meer gevolgd door de zoons van de grotere bedrijven; van 5% van de zoons van de bedrijven van 5-7 ha tot 30% van de zoons van de bedrijven boven 20 ha. Een opmerkelijke uitzondering hierop vormen de allerkleinste bedrijven. Van de zoons op deze bedrijven volgde 12% middelbaar onderwijs. Waarschijnlijk zijn dit voor een gedeelte zoons met een middelbare tuinbouwschool, die op het ouderlijke bedrijf reeds tuinbouw beoefenen of zullen gaan beoefenen. Dit percentage is vooral in West-Brabant hoog. In dit gebied zijn ook relatief meer bedrijven beneden de 5 ha.

Als conclusie kunnen we dus stellen dat de onderwijssituatie op de grotere bedrijven gunstiger is dan op de kleinere en dat de jongere zoons meer landbouwonderwijs hebben gevolgd dan de oudere.

Wat het niveau van de toekomstige boeren betreft, dit is nog niet erg hoog als men rekent dat \pm de helft van de zoons de l.l.s. gevolgd heeft en slechts 15% de m.l.s., terwijl het niveau van deze laatste school geen overdreven luxe is voor een boer.

HOOFDSTUK III

DE BUITEN DE LANDBOUW WERKENDE ZOONS

Tot voor kort was het aantal in de landbouw werkende zoons groter dan het aantal buiten de landbouw werkende zoons. Thans schijnt echter de balans naar de andere zijde te gaan doorslaan. 46% van de zoons van 15 jaar en ouder werkt buiten de landbouw en 45% in de landbouw. Rekenen wij de schoolgaanden die niet-agrarisch onderwijs volgen ook reeds als buiten de landbouw werkzaam, dan kan zelfs gesteld worden, dat meer dan de helft (54%) van de boerenzoons van 15 jaar en ouder afgevloeid is.

In dit hoofdstuk zal de situatie van de dus zo belangrijke categorie van buiten de landbouw werkende zoons beschreven worden. Evenals in het voorgaande hoofdstuk dat de in de landbouw werkende zoons behandelde, zullen van deze situatie slechts enkele aspecten worden onderzocht, in dit geval namelijk de onderwijssituatie en de beroepen.

Daarbij zal afzonderlijk aandacht worden geschonken aan de primair afgevloeiden en aan de secundair afgevloeiden. Primair afgevloeiden zijn boerenzoons die minstens van hun 15e jaar af niet-agrarisch onderwijs zijn gaan volgen of buiten de landbouw zijn gaan werken. 1) Secundair afgevloeiden zijn boerenzoons, die dit pas enige tijd daarna zijn gaan doen, dus eerst nog in de landbouw hebben gewerkt of agrarisch onderwijs hebben gevolgd. 2) Dit onderscheid is van belang omdat de onderwijssituatie en evenzeer het beroep van primair en secundair afgevloeiden vaak zeer verschillend zijn.

In de eerste paragraaf zal aandacht worden gegeven aan de beroepen, die onderscheiden worden in zelfstandigen, hoofd- en handarbeiders. In de tweede en laatste paragraaf wordt ingegaan op het onderwijs, waarbij niet alleen onderscheid wordt gemaakt tussen agrarisch en niet-agrarisch onderwijs, maar ook tussen de diverse soorten scholen en cursussen.

§ 1. De beroepen van de buiten de landbouw werkende zoons

In de onderhavige paragraaf zullen wij nagaan, welke beroepen door de afgevloeide zoons worden uitgeoefend. Er is geen onderscheid gemaakt tussen secundair en primair afgevloeiden. Eveneens hebben wij ons moeten beperken, i.v.m. de opzet van de gegevensverzameling, tot de volgende 3 onderscheidingen: zelfstandig, hoofdarbeider en handarbeider.

Tabel 13

BEROEPEN VAN DE AFGEVLOEIDE ZOONS PER GEBIED

Gebied	Aantal	Percentage zoons		
		zelfstandig	hoofdarbeider	handarbeider
Centraal Brabant	647	4	23	73
Oost-Brabant	573	3	21	76
Zuid-Brabant	436	2	19	79
West-Brabant	197	3	22	75
Land van Altena	98	6	26	68
Alle gebieden	1951	4	21	75

- 1) Hierbij kunnen zich complicaties voordoen. Er kunnen zoons zijn die boer willen worden en daarvoor eerst de ulo volgen en daarna de m.l.s.
- 2) Ook is het mogelijk dat er zoons zijn die een agrarische opleiding volgen om assistent van de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst te worden. Dit zijn echter uitzonderingen.

Er is weinig verschil tussen de gebieden. Driekwart van de afgevloeiende zoons is handarbeider, ongeveer een vijfde deel is hoofdarbeider en 4% is zelfstandig. In het Land van Altena is de situatie gunstiger, er zijn meer zelfstandigen en hoofdarbeiders en minder handarbeiders.

Tabel 14

BEROEPEN VAN DE AFGEVLOEIDE ZOONS NAAR GROOTTEKLASSE

	Aantal	Percentage zoons		
		zelf-standig	hoofd-arbeider	hand-arbeider
< 5 ha	313	4	10	86
5 - 10 ha	854	3	19	78
10 - 15 ha	522	3	24	73
15 - 20 ha	163	4	32	64
≥ 20 ha	99	7	37	56
Totaal	1951	4	21	75

Op de grotere bedrijven zijn relatief meer zoons hoofdarbeiders en minder handarbeiders. Het is niet verwonderlijk als men rekening houdt met het feit dat hoofdarbeiders beslist een bepaalde opleiding nodig hebben en handarbeiders niet altijd. Zoals wij later zullen zien hebben de zoons van de grotere bedrijven ook meer onderwijs genoten dan de zoons van de kleinere bedrijven.

Tabel 15

BEROEPEN VAN DE AFGEVLOEIDE ZOONS NAAR LEEFTIJD

Leeftijd	Aantal	Percentage zoons		
		zelf-standig	hoofd-arbeider	hand-arbeider
15 - 19 jr.	504		16	84
20 - 24 jr.	587	2	26	72
25 - 29 jr.	500	5	23	72
30 - 34 jr.	261	7	24	69
35 - 39 jr.	106	10	20	70
≥ 40 jr.	43	9	7	84
Totaal	1951	4	21	75

Bij de jongste (15-19 jaar) en de oudste (boven 40 jaar) zoons komen relatief de meeste handarbeiders voor. Toch is hier een verschil. Veel van de oudste zoons hebben geen voortgezet onderwijs gevolgd. Deze zullen veelal ongeschoold handarbeider zijn. Veel van de jongste zoons daarentegen hebben wel onderwijs genoten en zullen dus als geschoold handarbeider werken.

Bij de oudere zoons zijn, zoals te verwachten is, relatief meer zelfstandigen dan bij de jongere.

Er is ten opzichte van 1957 een geringe relatieve stijging van het aantal handarbeiders, tegenover een relatieve daling van het aantal zelfstandigen en hoofdarbeiders. Waarschijnlijk is de grote vraag naar technisch geschoold personeel hiervan de oorzaak, terwijl ook de huidige voorkeur voor technisch onderwijs hierin een rol zal spelen.

§ 2. Het onderwijs van de buiten de landbouw werkende zoons

In deze paragraaf zal de onderwijssituatie geschetst worden van de primair en de secundair afgevloeiden. Hierbij wordt gelet op de verschillen tussen de leeftijdsklassen en grootteklassen. Ook aan de verschillen tussen de vijf gebieden zal aandacht worden besteed.

A. Het onderwijs van de primair afgevloeiden

Van de primair afgevloeiden heeft driekwart voortgezet niet-agrarisch onderwijs gevolgd en minder dan een vijfde deel heeft geen voortgezet onderwijs genoten. Zoals we later zullen zien is de situatie bij de primair afgevloeiden veel gunstiger dan bij de secundair afgevloeiden.

Tabel 16

HET ONDERWIJS VAN DE PRIMAIR AFGEVLOEIDEN NAAR GEBIED

Gebied	Aantal primair afgevloeiden	Percentage met niet-agrar. voortgezet onderwijs	Percentage zonder voortgezet onderwijs	Percentage met agrarisch onderwijs
Centraal Brabant	381	76	19	4
Oost-Brabant	291	80	15	5
Zuid-Brabant	269	71	22	6
West-Brabant	79	78	15	7
Land van Altena	51	86	8	6
Alle gebieden	1071	77	18	5

Er zijn grote verschillen tussen de gebieden. In het Land van Altena heeft slechts 8% van de primair afgevloeiden geen voortgezet onderwijs gehad. Dit staat in lijnrechte tegenstelling met de onderwijssituatie van de in de landbouw werkende zoons, want daarbij is het percentage zonder voortgezet onderwijs in het Land van Altena het hoogst en ver boven het gemiddelde van het gehele gebied.

Het is mogelijk dat in het Land van Altena nog de traditionele opvatting bestaat dat men de zoons die kunnen leren, buiten de landbouw laat werken, terwijl de zoons, die niet kunnen leren, maar in de landbouw moeten blijven. Hiermede in overeenstemming is het hoge percentage

schoolgaanden, die V.H.M.O. volgen. Het niet-agrarische onderwijs vormt het complement hiervan, daar het agrarische onderwijs in alle gebieden nagenoeg gelijk is.

Hoewel wij zouden verwachten dat van de primair afgevloeiden min of meer per definitie niemand meer agrarisch onderwijs zou hebben gevolgd, blijkt dus toch nog 5% agrarisch onderwijs gevolgd te hebben. Gedeeltelek betreft dit zoons die voor hun 15e jaar reeds een of meer jaren op een lagere landbouwschool gezeten hebben, of zoons die het hogere wetenschappelijke landbouwonderwijs gevolgd hebben. Deze worden ook als primair afgevoeid beschouwd.

Tabel 17

VOORTGEZET ONDERWIJS VAN DE PRIMAIR AFGEVLOEIDEN NAAR GROOTTEKLASSE

Grootteklasse	Aantal primair afgevloeiden	Percentage met niet-agrarisch voortgezet onderwijs	Percentage zonder voortgezet onderwijs	Percentage met agrarisch onderwijs
< 5 ha	173	68	26	6
5 - 7 ha	151	76	18	5
7 - 10 ha	313	71	24	4
10 - 12 ha	138	88	7	4
12 - 15 ha	144	82	12	5
15 - 20 ha	97	80	13	7
≥ 20 ha	55	81	7	11
Alle grootteklassen	1071	77	18	5

In bovenstaande tabel is het gevolgde onderwijs weergegeven, onderscheiden naar de bedrijfs-grootteklasse. Hierin komt hetzelfde beeld naar voren als bij de in de landbouw werkende zoons, nl. dat de zoons van de grotere bedrijven meer voortgezet onderwijs hebben gevolgd dan de zoons van de kleinere boeren. Het percentage zoons met agrarisch onderwijs is hoger op de bedrijven boven de 20 ha, maar de aantallen zijn hier zo klein dat toevalligheid een grote rol kan spelen.

Wanneer wij nu kijken naar het verband tussen onderwijs en leeftijd, dan speelt bij de zoons boven de 30 jaar de wijze van gegevensverzameling weer een rol, zodat deze groep niet representatief is. Bij de jongere zoons zien wij echter dat er een aanzienlijke verbetering optreedt in de onderwijssituatie. De jongste zoons (15-19 jaar) hebben meer niet-agrarisch onderwijs gehad dan de oudere zoons. Terwijl bij de zoons van 25-29 jaar nog een kwart geen voortgezet onderwijs heeft gehad is dit percentage bij de zoons van 15-19 jaar gedaald tot 10%.

In de hiernavolgende tabel is ook het soort van niet-agrarisch onderwijs meer gedetailleerd weergegeven. Dit is immers erg belangrijk voor het toekomstige beroep.

Tabel 18

VOORTGEZET ONDERWIJS VAN DE PRIMAIR AFGEVLOEIDEN NAAR LEEFTIJD

Leeftijd in jaren	Aan- tal	Percentage zoons met niet-agrarisch onderwijs										Perc. zoons zonder voort- gezet onderw.	Perc. zoons met agrar. onder- wijs
		ho- ger on- wijs	h.b.s. /gymn.	ulo	kweek- school	h. t. s.	u. t. s.	l. t. s.	vak- opl. techn. cursus	en adm. sus	to- taal		
15 - 19	444	-	5	11	2	-	1	61	6	1	87	10	2
20 - 24	306	1	6	15	8	2	2	39	4	2	79	16	5
25 - 29	212	8	5	10	10	2	1	24	7	2	69	24	7
30 - 34	73	11	5	4	3	-	-	11	12	4	50	32	15
35 - 39	26	4	-	-	4	-	-	8	-	23	39	39	18
≥ 40	10	-	-	-	10	-	-	-	-	-	10	90	-
Alle leeftijden	1071	3	5	11	5	1	1	42	6	2	77	18	5

Bijna de helft van alle primair afgevloeiende zoons volgde de lagere technische school. Voor de zoons van 15-19 jaar is dit zelfs 61%. Deze school komt steeds meer in de belangstelling te staan bij de boerenzoons, want naarmate de zoons jonger zijn, zijn er relatief meer zoons die deze vorm van onderwijs hebben gevolgd. De vraag is in hoeverre men deze toeneming van het l.t.s.-onderwijs als gunstig moet beschouwen. Het kan zijn dat veel zoons de l.t.s. genoten hebben, die zeer goed in staat waren geweest een hogere vorm van onderwijs te volgen. Desondanks kunnen wij stellen dat het onderwijsniveau kwalitatief en kwantitatief gestegen is. Het is kwantitatief gestegen; van de 15-19-jarige zoons heeft 87% voortgezet onderwijs gevolgd en dit percentage daalt per leeftijdsklasse, zodat nog slechts 10% van de zoons boven de 40 jaar voortgezet onderwijs heeft genoten. Kwalitatief is het onderwijs ook verbeterd, het percentage zoons met alleen cursusonderwijs is gedaald van 23 tot 7, terwijl het dagonderwijs is toenomen van 16 tot 80.

Tussen de verschillende gebieden en bedrijfsgrootteklassen zijn in dit verband weinig opvallende verschillen aan te tonen. Daarom is hiervan geen tabel opgenomen.

b. Het onderwijs van de secundair afgevloeienden

De onderwijssituatie van de secundair afgevloeienden is aanzienlijk slechter dan van de primair afgevloeienden. Slechts 19% van alle secundair afgevloeienden heeft niet-agrarisch onderwijs genoten en 30% heeft geen enkele vorm van voortgezet onderwijs gevolgd.

Tabel 19

HET ONDERWIJS VAN DE SECUNDAIR AFGEVLOEIDEN PER GEBIED

Gebied	Aantal	Percentage secundair afgevloeden		
		met niet-agrarisch onderwijs 1)	Zonder voortgezet onderwijs	met agrarisch onderwijs
Centraal Brabant	267	17	36	45
Oost-Brabant	281	21	32	47
Zuid-Brabant	167	21	21	58
West-Brabant	118	14	22	64
Land van Altena	47	24	21	55
Noord-Brabant	880	19	30	51

1) Waarvan meer dan de helft ook reeds agrarisch onderwijs had gevolgd.

Tabel 19 geeft de globale indruk dat de secundair afgevoelde zoons uit Zuid- en West-Brabant en het Land van Altena meer voortgezet onderwijs hebben gevolgd dan die uit Centraal- en Oost-Brabant; in deze laatste twee gebieden hebben 36% en 32% geen voortgezet onderwijs gehad. In West-Brabant echter heeft 64% van de boerenzonen alleen maar agrarisch onderwijs gevolgd en slechts 14% niet-agrarisch onderwijs. Dit is het laagste percentage van alle gebieden.

Om een beeld te krijgen van de mogelijke verschillen tussen de bedrijfsgroottesklassen is de volgende tabel samengesteld.

Tabel 20

HET ONDERWIJS VAN DE SECUNDAIR AFGEVLOEIDEN NAAR GROOTTEKLASSE

Bedrijfs-groottesklasse in ha	Aantal secundair afgevloeden	Percentage secundair afgevloeden		
		met niet-agrarisch onderwijs 1)	Zonder voortgezet onderwijs	met agrarisch onderwijs
< 5	140	12	43	45
5 - 7	126	14	27	49
7 - 10	264	18	30	52
10 - 12	129	21	28	50
12 - 15	111	26	15	59
15 - 20	66	23	21	56
≥ 20	44	30	14	52
Alle grootteklassen	880	19	30	51

1) Hierbij 10% dat reeds agrarisch onderwijs heeft gevolgd.

De onderwijssituatie van de zoons van de grotere bedrijven is heel wat beter dan van de zoons van de kleinere bedrijven. Er is een duidelijke tendentie bij het niet-agrarische onderwijs. Naarmate de bedrijven groter zijn, zijn er meer zoons met niet-agrarisch onderwijs. Het omgekeerde geldt voor de zoons zonder onderwijs.

Bekijken wij het onderwijs van de secundair afgevloeden naar leeftijd, dan valt de slechte onderwijssituatie van de 15-19-jarigen op, maar men bedenke wel dat het niet-agrarische onderwijs van de secundair afgevloeden vooral uit cursusonderwijs bestaat en dat deze vorm van onderwijs veelal pas op latere leeftijd wordt gevolgd. De verschillen tussen de leeftijdsklassen zijn voor een nog groter deel het gevolg van het feit dat de zoons van 15-19 jaar minder agrarisch onderwijs hebben gevolgd, wellicht omdat zij slechts geringe kansen in de landbouw hebben gehad.

Tabel 21

VOORTGEZET ONDERWIJS VAN DE SECUNDAIR AFGEVLOEIDEN NAAR LEEFTIJD

Leeftijd in jaren	Aantal	Percentage zoons met niet-agrarisch onderwijs									Perc. zoons voortgezet onderw.	Perc. zoons met agrar. onderw.	
		hoger onderwijs	h.b.s./gymn.	ulo	kweek-school	h. t. s.	u. t. s.	l. t. s.	vakopl. en techn. cursus	adm.-to- taal			
15 - 19	59			2				1	7	9	19	41	40
20 - 24	231			4				3	9	7	23	21	55
25 - 29	289			3				4	8	5	20	27	55
30 - 34	188			3		1			7	8	19	33	47
35 - 39	81			1					4	6	11	40	49
≥ 40	32								9		9	44	47
Alle leeftijden	880			3		0		2	7	7	19	30	51

Slechts 19% van alle secundaire afgevloeden heeft voortgezet niet-agrarisch onderwijs gehad. Ook het niveau van het onderwijs is zeer laag, slechts 5% heeft dagonderwijs gevolgd en 14% alleen cursusonderwijs.

Uit bovenstaande tabel blijkt verder dat de secundair afgevloeden veel minder voortgezet onderwijs hebben genoten dan de primair afgevloeden en de zoons die in de landbouw werken, ongeacht of het agrarisch of niet-agrarisch onderwijs was. Men zou kunnen verwachten dat zij evenveel agrarisch onderwijs zouden hebben gevolgd als de zoons die nog in de landbouw werken, omdat zij zich aanvankelijk ook op de landbouw hebben gericht. Een mogelijke verklaring hiervoor is het traditionele patroon van secundaire afvloeiing, dat in bepaalde streken bestond (bestaat). Het was (of is) gebruikelijk de zoons na de lagere school eerst enige tijd thuis te laten meewerken, voordat zij naar de fabriek of andere niet-agrarische beroepen gingen. Men achtte ze te jong en kon ze thuis te goed gebruiken om ze onmiddellijk na de lagere school buitenshuis te laten gaan werken. Het is begrijpelijk dat deze zoons geen agrarisch onderwijs ontvingen omdat zij toch niet van plan waren in de landbouw te blijven.

HOOFDSTUK IV
DE SCHOOLGAANDE ZOONS

In de beide voorgaande hoofdstukken werd aandacht geschonken aan de reeds werkende boerenzoons. De zoons welke jonger dan 15 jaar zijn konden daarbij buiten beschouwing worden gelaten. In dit hoofdstuk, dat de schoolgaande zoons behandelt, worden ook de zoons van 12 t/m 14 jaar in de beschouwingen betrokken, omdat velen van deze reeds voortgezet onderwijs volgen, waardoor hun beroepskeuze al min of meer is bepaald.

Tabel 22 geeft een overzicht van de percentages schoolgaande zoons in de diverse leeftijdsklassen.

Tabel 22

HET PERCENTAGE SCHOOLGAANDE ZOONS PER LEEFTIJD SKLASSE

Leeftijd	Aantal zoons	Percentage			
		agrarisch onderwijs volgend	niet-agr. onderwijs volgend	nog op de lagere school	reeds werkend
12-14 jaar	1257	25	49	21	5
15-19 "	1351	8	20	-	72
20-24 "	1182	1	5	-	94
≥25 "	1731	-	1	-	99
Totaal	5521	8	17	5	70
≥15 jaar	4264	3	8	-	89

Hieruit blijkt dat van de zoons van 12-14 jaar bijna driekwart voortgezet onderwijs volgt, namelijk een kwart agrarisch en bijna de helft niet-agrarisch voortgezet onderwijs. De overige zitten bijna alle nog op de lagere school.

De zoons van 15-19 jaar zijn voor het grootste deel al in een beroep werkzaam, 28% volgt nog voortgezet onderwijs, waaronder slechts 8% agrarisch onderwijs.

Opmerkelijk in dit geheel is in de eerste plaats dat mede dank zij de leerplichtverlenging thans drie van de vier boerenzoons van 12-14 jaar voortgezet onderwijs volgt.

In de tweede plaats valt het op dat in alle leeftijdsklassen veel meer niet-agrarisch dan agrarisch onderwijs wordt gevolgd. Dit is in overeenstemming met het eerder geconstateerde feit dat vooral de jongere boerenzoons meer buiten dan in de landbouw werkzaam zijn.

§ 1. Het onderwijs van de schoolgaande zoons van 12-14 jaar

In deze paragraaf zal meer gedetailleerd worden ingegaan op de deelneming van het onderwijs door de 12-14-jarige schoolgaande zoons.

Met name zal de deelneming aan de diverse soorten van onderwijs worden beschreven.

Tabel 23

HET ONDERWIJS VAN DE SCHOOLGAANDE ZOONS VAN 12-14 JAAR PER GEBIED,
GEPERCENTEERD NAAR ONDERWIJSSCOORT

Onderwijs	Gebied					alle gebieden
	Centraal Brabant	Oost-Brabant	Zuid-Brabant	West-Brabant	Land v. Altena + Langstraat	
L.l.s.	18	22	18	43	38	25
U.l.o.	15	17	15	15	15	16
Hbs/gymn.	10	10	6	6	13	9
L.t.s.	26	26	28	14	21	24
Lagere school	26	21	27	18	13	21
Reeds werkend	5	4	6	4	-	5
Aantal zoons	337	376	258	201	85	1257

Zoals uit tabel 23 blijkt, volgt een kwart van deze zoons de lagere landbouwschool. Wanneer men aanneemt dat ongeveer een derde deel van de boerenzoons redelijke opvolgingskansen heeft op het ouderlijke landbouwbedrijf, mag men wat betreft het bezoek aan de landbouwschool dus van een gunstige situatie spreken.

Eveneens ongeveer een kwart van de 12-14-jarige schoolgaande zoons bezoekt de lagere technische school. Het derde kwart van de zoons bezoekt algemeen vormend voortgezet onderwijs. Het laatste kwart volgt voor het belangrijkste deel nog de lagere school. Al met al blijkt dus dat van de drie zoons welke de lagere school achter de rug hebben, er een de l.l.s. volgt, een de l.t.s. en een algemeen vormend onderwijs.

Uit tabel 23 blijkt tevens dat er tussen de afzonderlijke gebieden verschillen bestaan in schoolkeuze. In West-Brabant en het Land van Altena en de Langstraat wordt aanzienlijk meer de lagere landbouwschool en aanzienlijk minder de lagere technische school gevolgd dan in Centraal, Oost- en Zuid-Brabant. In het noordwestelijke deel van de provincie blijkt uit de schoolkeuze dus een relatief sterke binding aan de landbouw, terwijl in het zuidoostelijke gedeelte meer van de niet-agrarische mogelijkheden wordt gebruik gemaakt. Ten aanzien van het algemeen vormend voortgezet onderwijs zijn er weinig verschillen tussen de gebieden. Het gebied van het Land van Altena en de Langstraat valt voorts nog op met het laagste percentage zoons dat nog op de lagere school zit of reeds werkt. Ook is er het percentage dat hbs of gymnasium volgt hoger dan in de andere gebieden.

Uit tabel 24 blijkt dat de verschillen qua schoolkeuze tussen de diverse bedrijfs-grootteslechts zeer miniem zijn.

Tabel 24

HET ONDERWIJS VAN DE SCHOOLGAANDE ZOONS VAN 13-14 JAAR PER BEDRIJFS-
GROOTTEKLASSE, GEPERCENTEERD NAAR ONDERWIJSSOORT

Onderwijs	Bedrijfsgrootteklasse in ha							alle klassen
	< 5	5-7	7-10	10-12	12-15	15-20	≥ 20	
L.l.s.	7	21	25	30	22	30	26	25
Ulo	18	9	16	18	16	15	15	16
H.b.s./gymn.	4	10	6	7	10	17	13	9
L.t.s.	29	31	26	17	25	19	21	24
Lagere school	37	23	21	24	32	16	23	21
Reeds werkend	5	6	5	4	5	3	2	5
Aantal zoons	56	139	421	229	189	111	92	1257

Het belangrijkste verschil is dat de zoons van 12-14 jaar van kleinere boeren wel meer de l.t.s. volgen en die van de grotere boeren wat meer de h.b.s. of het gymnasium. Opmerkelijk is voorts dat de zoons van boeren met minder dan 5 ha slechts voor 7% de lagere landbouwschool volgen, waartegenover staat dat relatief veel zoons van deze boeren (37%) nog op de lagere school zitten. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk dat de zoons van kleine boeren weinig perspectief in de landbouw hebben. Doch tevens zijn kleine boeren vaak traditioneel of althans behoudend ingesteld, waardoor de kans groot is dat zij hun zoons aan de leerplicht laten voldoen door hen een 7e en 8e klas van de lagere school te laten volgen. Deze gedachte wordt ondersteund door het feit dat van de zoons van 15 jaar en ouder vooral de zoons van kleine boeren het meest slechts de lagere school gevolgd hebben en voor zover zij in de landbouw werken het minste de lagere landbouwschool bezochten.

§ 2. Het onderwijs van de schoolgaande
zoons van 15 jaar en ouder

In tabel 22 zagen we reeds dat van de 15-19-jarige zoons 28% nog dagonderwijs volgt en van de 20-24-jarige zoons 6%. Ook zijn er nog enkele zoons van 25 jaar en ouder, die hoger of wetenschappelijk onderwijs volgen. Van alle zoons van 15 jaar en ouder is 11% nog schoolgaand. Over deze zoons handelt de onderhavige paragraaf.

Van deze schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder volgt 26% agrarisch onderwijs en 74% ander voortgezet onderwijs (tabel 25). Wat betreft het agrarische onderwijs wordt de middelbare landbouwschool gevolgd door 13% van de schoolgaande zoons en de hogere landbouwschool door 3%. Wat het niet-agrarische onderwijs betreft (74%) volgt ruim 30% algemeen vormend onderwijs en bijna 25% technisch onderwijs.

De soort van onderwijs die door de schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder wordt gevolgd, varieert per gebied (tabel 25).

HET ONDERWIJS VAN DE SCHOOLGAANDE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER PER
GEBIED GEPERCENTEERD NAAR ONDERWIJSOORT

Onderwijs	Gebied					
	Centraal Brabant	Oost- Brabant	Zuid- Brabant	West- Brabant	Land van Altena	alle gebieden
Lager agrar. onderw.	10	8	15	15	3	10
Middelbaar agrar. onderwijs	8	16	8	15	26	13
Hoger agrarisch onderwijs 1)	2	3	2	-	9	3
Agrarisch onderwijs	20	27	25	30	38	26
Ulo	14	14	18	12	15	15
H.b.s./gymn.	19	13	18	13	15	16
L.t.s.	7	7	17	7	9	9
U.t.s.	5	7	2	2	5	5
H.t.s.	11	10	6	8	9	9
Kweekschool	8	8	9	3	6	7
Wetenschappelijk onderwijs	14	14	5	25	3	13
Niet-agrar. onderwijs	78	73	75	70	62	74
Aantal zoons	132 ²⁾	151	88	60	34	465

1) Inclusief het wetenschappelijk agrarisch onderwijs (landbouwhogeschool).

2) Van 2% hiervan was het onderwijs onbekend.

Wat betreft de kwantitatieve verhouding tussen het volgen van agrarisch en van niet-agrarisch onderwijs valt vooral het Land van Altena op, met een hoog percentage zoons dat agrarisch onderwijs volgt. Zeer vele zoons in dit gebied, namelijk 35% van alle schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder volgen de middelbare of de hogere landbouwschool (of tuinbouwschool). In paragraaf 1 zagen wij reeds dat relatief veel zoons van 12-14 jaar in dit gebied de lagere landbouwschool volgen. Veelal heeft men deze op 15-jarige leeftijd dus al achter de rug. Vandaar dat volgens tabel 25 in dit gebied slechts een zeer gering percentage van de schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder nog lager agrarisch onderwijs volgt.

In Centraal en Zuid-Brabant schijnt de situatie wat anders te liggen. In § 1 zagen we reeds dat de schoolgaande zoons van 12-14 jaar in deze gebieden nog vrij veel op de lagere school zitten en relatief weinig reeds op de lagere landbouwschool. Bovendien blijkt in tabel 25 dat hier de schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder relatief het minste middelbaar agrarisch onderwijs volgen. Het niveau ligt hier dus wat lager, terwijl een bepaald niveau (de lagere landbouwschool)

gemiddeld op wat oudere leeftijd bereikt wordt. Waarschijnlijk blijft een aantal zoons hier wat langer op de lagere school, voor zij verder studeren, terwijl in het Land van Altena en de Langstraat een vlottere doorstroming naar vormen van voortgezet onderwijs plaatsheeft. Een verschil in cultuurpatroon, in de zin van een meer klein-agrarisch klimaat in Centraal en Zuid-Brabant is daar wellicht niet vreemd aan. Oost- en West-Brabant vertonen in dit opzicht wat minder duidelijke cijfers.

Wat het niet-agrarische onderwijs betreft zijn weinig verschillen tussen de vijf gebieden aan te geven. Wel valt op dat evenals de 12-14-jarige zoons ook de oudere in Zuid-Brabant veel belangstelling hebben voor het lager technische onderwijs en in West-Brabant voor het wetenschappelijke onderwijs.

Tabel 26

HET ONDERWIJS VAN DE SCHOOLGAANDE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER PER
BEDRIJFSGROOTTEKLASSE GEPERCENTEERD NAAR ONDERWIJSSOORT

Onderwijs	Bedrijfs-grootteklasse in ha							alle klassen
	< 5	5-7	7-10	10-12	12-15	15-20	≥ 20	
Lager agrarisch onderwijs	8	4	7	14	11	12	12	10
Middelbaar agrar. onderwijs	12	4	11	13	18	10	20	13
Hoger agrarisch onderwijs	-	-	2	1	5	6	2	3
Agrarisch onderwijs	20	8	20	28	34	28	34	26
Ulo	28	15	18	10	10	14	18	15
H.b.s./gymn.	4	23	26	13	19	10	24	16
L.t.s.	8	19	11	7	8	9	6	9
U.t.s.	8	4	5	5	3	2	4	5
H.t.s.	12	8	8	10	9	12	8	9
Kweekschool	-	8	11	10	6	9	-	7
Wetenschappelijk onderwijs	16	15	11	16	12	16	6	13
Niet-agrarisch onderwijs	76	92	80	71	66	72	66	74
Aantal zoons	25 ¹⁾	26	123	71 ²⁾	89	81	50	465

1) Van 4% hiervan was het onderwijs onbekend.

2) Idem van 1%.

Uit tabel 26 blijkt voorts een verband tussen de schoolkeuze en de bedrijfs-grootteklasse. De zoons op de bedrijven van minder dan 10 ha volgen minder agrarisch onderwijs dan de zoons op de bedrijven

van 10 ha en meer. Dit geldt voor alle drie soorten van agrarisch onderwijs.

De zoons van boeren met minder dan 10 ha volgen dus relatief meer niet-agrarisch onderwijs dan de zoons van grotere boeren. Dit geldt echter alleen voor hettechnisch en het algemeen vormend onderwijs en niet voor de kweekschool en het wetenschappelijke onderwijs. De enige uitzondering hierop is het feit dat ook door de zoons van boeren met 20 of meer ha veel algemeen vormend onderwijs wordt genoten.

§ 3. Vergelijking van de schoolkeuze door zoons van boeren en tuinders met die van de overige leerlingen van het voortgezet dagonderwijs

Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft in 1962, dus in hetzelfde jaar als dat van ons onderzoek, gegevens verzameld over de aantallen leerlingen bij de diverse vormen van voortgezet onderwijs. Dit geeft ons voor de gemeenten van ons onderzoek de mogelijkheid na te gaan of de schoolkeuze door de boerenzoons daar wat betreft patroon en niveau afwijkt van die door niet-agrarische leerlingen.

Om het C.B.S.-materiaal vergelijkbaar te maken met dit van ons eigen onderzoek, hebben wij de cijfers omtrent het partieel onderwijs daaruit verwijderd, evenals die over het v.g.l.o., hetwelk wij als lager onderwijs hebben beschouwd. In ons eigen materiaal werden de cijfers van de 12-14-jarige zoons en die van de zoons van 15 jaar en ouder tezamen genomen, waarbij de zoons die nog lager onderwijs volgden buiten beschouwing werden gelaten. In onderstaande tabel zijn de tuinderszoons voorts nog samengevoegd met de boerenzoons, vanwege het geringe aantal tuinderszoons. De zo verkregen cijfers over de agrarische leerlingen uit de 19 gemeenten wijken ondanks deze laatste samenvoeging slechts zeer weinig af van die over de boerenzoons.

Tabel 27

DE BOEREN EN TUINDERSZOONS WELKE VOORTGEZET DAGONDERWIJS VOLGEN, NAAR SOORT VAN ONDERWIJS VERGELEKEN MET DE OVERIGE LEERLINGEN IN DE 19 GEMEENTEN (in percentages van het voortgezet dagonderwijs)

Onderwijs	Leerlingen		
	boeren- en tuinderszoons	overige leerlingen	alle leerlingen
Lager agrarisch onderwijs	27	2	9
Middelbaar en hoger agrarisch onderwijs	5	1	2
Totaal agrarisch onderwijs	32	3	11
Ulo	20	23	22
H.b.s./gymn.	14	15	15
L.t.s.	26	51	44
U.t.s.	2	2	2
H.t.s.	3	1	2
Kweekschool	3	4	3
Diversen	-	1	1
Totaal niet-agrarisch onderwijs	68	97	89
Totaal voortgezet lager onderwijs	100	100	100
Aantal leerlingen	1380	3393	4773

Uit tabel 27 blijkt in de eerste plaats nogeens het feit dat kinderen van niet-agrarische afkomst slechts zelden agrarisch onderwijs volgen. Dit wijst er sterk op dat ook in de nabije toekomst weinig zoons van niet-agrariërs boer of tuinder zullen worden.

Doordat de boeren- en tuinderszoons zo zeer veel meer agrarisch onderwijs volgen dan niet-agrarische kinderen zijn zij anderzijds minder vertegenwoordigd bij het overige voortgezet dagonderwijs. Nu zou het kunnen zijn dat zij daarin gemiddeld een lager schooltype bereiken dan de andere leerlingen, namelijk wanneer zij door hun agrarische afkomst minder gemakkelijk niet-agrarisch onderwijs zouden kunnen volgen. Gelukkig is dit niet het geval, de boeren- en tuinderszoons bereiken hetzelfde onderwijsniveau als andere kinderen.

Dit is vooral goed te constateren wanneer men in tabel 27 onderscheid maakt tussen lager voortgezet onderwijs, waartoe de lagere landbouwschool en de lagere technische school te rekenen zijn en het middelbaar voortgezet onderwijs dat alle overige schooltypen omvat. Bij hanterring van deze onderscheiding blijkt dat zowel de boeren- en tuinderszoons als de overige leerlingen voor 53% lager voortgezet onderwijs volgen en voor 47% middelbaar. Het bereikte onderwijsniveau door beide categorieën van leerlingen is dus gelijk.

Verder blijkt dat op het lagere niveau het meer volgen van lager agrarisch onderwijs door boeren- en tuinderszoons volledig ten koste gaat van het deelnemen aan het lagere technische onderwijs. Op middelbaar niveau wordt door de boeren- en tuinderszoons eveneens meer agrarisch onderwijs gevolgd, hetgeen zijn weerslag heeft in een iets geringere deelneming aan ulo, h.b.s. en gymnasium. Deze laatste verschillen zijn elk echter van weinig betekenis.

Voor het overige is nog vermeldenswaard dat boeren- en tuinderszoons relatief meer de h.t.s. volgen dan andere kinderen, die op hun beurt iets meer de kweekschool bezoeken of een opleiding volgen aan een textielschool, sociale academie, kunstnijverheidsschool e.d.

HOOFDSTUK V

DE AFVLOEIINGSPROBLEMATIEK EN DE OPVOLGINGSSITUATIE

§ 1. De afvloeiingsproblematiek

In de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat momenteel reeds ongeveer evenveel zoons buiten als in de landbouw werken. Thans zullen wij nagaan op welke wijze zij buiten de landbouw terecht gekomen zijn. Zoals in hoofdstuk I reeds werd uiteengezet is het van groot belang, daarbij de primaire en de secundaire afvloeiing te onderscheiden. Primair afgevloeiden zijn de zoons die minstens van hun 15e jaar af buiten de landbouw werken of niet-agrarisch (inclusief hoger of wetenschappelijk agrarisch) voortgezet onderwijs volgen. Secundair afgevloeiden hebben pas enige tijd na hun 15e jaar de landbouw verlaten.

In de hiernavolgende tabellen 28 t/m 30 wordt aangegeven in welke mate primair en secundair is afgevloeid. Niet alleen worden cijfers gegeven voor alle zoons van 15 jaar en ouder, maar ook per gebied, per bedrijfs-grootteklasse en per leeftijdsklasse.

Tabel 28

WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE BOERENZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER,
GEPERCENTEERD PER GEBIED

Gebied	Aantal zoons	Primair afgevloeid	Secundair afgevloeid	Totaal afgevloeid
Centraal Brabant	1251	39	21	60
Oost-Brabant	1214	34	24	58
Zuid-Brabant	850	40	20	60
West-Brabant	673	18	18	36
Land van Altena + Langstraat	276	27	17	44
Alle zoons	4264	33	21	54

Uit tabel 28 blijkt dat momenteel 54% van de boerenzoons van 15 jaar en ouder is afgevloeid, waaronder 33% primair is afgevloeid en 21% secundair. Tevens blijkt dat in de drie zuidoostelijke gebieden veel meer zoons zijn afgevloeid dan in de twee noordwestelijke gebieden (West-Brabant en Land van Altena + Langstraat). De secundaire afvloeiing is weliswaar in de drie zuidoostelijke gebieden slechts weinig groter dan in de noordwestelijke gebieden. De primaire is er echter zeer veel groter dan in West-Brabant en (in iets mindere mate) in het Land van Altena en de Langstraat. Onze conclusie uit dit alles moet zijn dat de grote mate van afvloeiing onder de Brabantse boerenzoons voor een belangrijk deel bestaat uit het grote aantal primair afgevloeiden in Centraal, Oost- en Zuid-Brabant, oftewel de drie zuidoostelijke gebieden.

Tabel 29

WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE BOERENZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER GEPERCENTEERD PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Bedrijfsgrootte- klasse in ha	Aantal zoons	Primair afgevloed	Secundair afgevloed	Totaal afgevloed
< 5	432	45	32	77
5 - 7	462	38	27	65
7 - 10	1124	36	23	59
10 - 12	607	32	21	53
12 - 15	689	30	16	46
15 - 20	573	28	12	40
≥ 20	377	24	12	36
Alle zoons	4264	33	21	54

Tabel 29 toont vervolgens aan dat de afvloeiing van de zoons groter is naarmate de oppervlakte van het bedrijf van de vader kleiner is. Dit geldt zowel voor de secundair als voor de primaire afvloeiing.

Tabel 30

WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE BOERENZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER, GEPERCENTEERD PER LEEFTIJDskLASSE

Leeftijdsklasse in jaren	Aantal zoons	Primair afgevloed	Secundair afgevloed	Totaal afgevloed
15 - 19	1381	54	4	58
20 - 24	1182	31	20	51
25 - 29	917	24	32	56
30 - 34	516	19	36	50
35 - 39	201	13	40	53
≥ 40	97	10	33	43
Alle zoons	4264	33	21	54

In tabel 30 is tenslotte te constateren dat de primaire afvloeiing groter is naarmate de zoons jonger zijn en de secundaire afvloeiing groter naarmate de zoons ouder zijn. Dit is begrijpelijk daar de primaire afvloeiing pas na 1950 meer en meer als noodzaak werd gezien terwijl in de eerste jaren na de oorlog, na het acuut worden van het opvolgingsvraagstuk vrijwel uitsluitend secundair werd afgevloed. Het feit dat volgens tabel 30 van de jongere zoons slechts weinigen secundair zijn afgevloed kan echter niet geheel verklaard worden door de geleidelijke vervanging van secundaire door primaire afvloeiing. Zeker, de secundaire afvloeiing zal in de toekomst geringer zijn, omdat er reeds teveel primair wordt afgevloed door de jongere zoons, doch anderszijds hebben de jongere zoons nog weinig gelegenheid gehad secundair af te vloeien. Wanneer de 15-19-jarige zoons slechts voor 4% secundair

zijn afgevloeid is dit mede het gevolg van het feit dat zij pas 15-19 jaar zijn. Na de militaire dienst wanneer zij 20-24 jaar zijn, gaan er van hen zeker alsnog een aantal de landbouw uit.

Vast staat in elk geval dat de primaire afvloeiing veel groter is, naarmate het jongere zoons betreft. Vooral de laatste vijf jaar (de zoons van 20-24 jaar waren vijf jaar geleden 15-19 jaar) is de primaire afvloeiing zeer sterk gestegen (van 31% tot 54%!). Wanneer ook in de toekomst de primaire afvloeiing zo groot blijft als thans bij de zoons van 15-19 jaar en de cijfers omtrent de schoolgaande zoons wijzen in die richting, dan zullen nog slechts weinigen secundair behoeven af te vloeien.

Niet alleen naar omvang, maar ook naar de wijze van voltrekking vertoont de afvloeiing momenteel dus een gunstig beeld. Het schijnt dat de jonge boerenzoon onder druk van de omstandigheden thans meer bewust zijn beroep kiest dan vroeger. Men kan namelijk enerzijds niet spreken van een vlucht uit de landbouw, doch anderzijds ook niet meer van de traditie dat vrijwel elke boerenzoon minstens eerst een aantal jaren in de landbouw werkt. De diversiteit van niet-agrarische beroepen en opleidingen welke door de boerenzoons blijkens de voorgaande hoofdstukken werden gekozen, wijst ook wel op een meer persoonlijke beroepskeuze. Nu het in agrarische kring kennelijk geaccepteerd is zonodig niet-agrarisch werkzaam te zijn, is een bewuste beroepskeuze ook steeds beter mogelijk. Dit neemt niet weg dat, zoals reeds gezegd is, de secundaire afvloeiing voorlopig en wellicht steeds wel enigermate zal blijven bestaan. Naarmate de omvang ervan echter afneemt, krijgt deze steeds meer het karakter van een ook in deze kringen voorkomende min of meer normale wisseling van beroep.

Zo juist is gebleken, dat de afvloeiing samenhangt met het gebied, de bedrijfsgrootteklasse en de leeftijd. Wij zullen nu nader op deze samenhangen ingaan en met name de verschillen in de afvloeiing tussen de bedrijfsgrootte- en de leeftijdsklassen voor elk gebied afzonderlijk nagaan. In tabel 31 en tabel 32 worden de percentages primair en secundair afgevoelden gegeven per bedrijfsgrootteklasse en per gebied.

Tabel 31

DE PRIMAIRE AFVLOEIING PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE
PER GEBIED

Grootte- klasse in ha	Percentage primair afgevoelde zoons van alle zoons van 15 jaar en ouder					
	Centraal Brabant	Oost- Brabant	Zuid- Brabant	West- Brabant	Land van Altena	alle gebieden
< 5	54	53	60	22	21	45
5 - 7	46	37	40	23	30	38
7 - 10	40	36	43	18	38	36
10 - 12	33	29	38	22	32	32
12 - 15	36	28	39	17	32	30
15 - 20	28	31	34	13	26	28
≥ 20	17	20	35	15	17	24
Alle grootte- klasse	39	34	40	18	27	33

In tabel 31 blijkt ten aanzien van de primaire afvloeiing in de eerste plaats dat de eerder geconstateerde achterstand van de twee noordwestelijke gebieden op de overige drie gebieden zich in het algemeen in alle bedrijfsgroottesklassen manifesteert. Voorts blijkt dat de geconstateerde grotere primaire afvloeiing op de kleinere bedrijven in de beide noordwestelijke gebieden niet of nauwelijks optreedt, althans niet op de bedrijven van 1-7 ha.

Tabel 32

DE SECUNDAIRE AFVLOEIING PER BEDRIJFSGROOTTESKLASSE PER GEBIED

Grootte- klasse in ha	Percentage secundair afgevloeiide zoons van alle zoons van 15 jaar en ouder					
	Centraal Brabant	Oost- Brabant	Zuid- Brabant	West- Brabant	Land van Altena	alle gebieden
< 5	26	30	28	41	68	32
5 - 7	22	33	30	23	44	27
7 - 10	24	27	22	20	16	23
10 - 12	25	24	16	17	16	21
12 - 15	14	17	24	12	13	16
15 - 20	12	14	15	2	6	12
≥ 20	26	23	8	4	5	12
Alle groot- teklassen	21	24	20	18	17	21

In tabel 32 is nogmaals te zien dat in de zuidoostelijke gebieden relatief iets meer secundair afgevloeiide zoons voorkomen dan in de noordwestelijke gebieden. Doch op de bedrijven van 1-7 ha is de secundaire afvloeiing juist in de noordwestelijke gebieden relatief veel groter dan in de zuidoostelijke gebieden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de grotere secundaire afvloeiing op kleinere bedrijven hoofdzakelijk geldt voor de noordwestelijke gebieden.

Bezien wij het bovenstaande in onderling verband dan kunnen we in de eerste plaats concluderen dat in de zuidoostelijke gebieden meer afvloeiing heeft plaatsgehad dan in de noordwestelijke gebieden. Dit geldt in het algemeen zowel voor de primaire als de secundaire afvloeiing en in alle bedrijfsgroottesklassen. In de tweede plaats is zowel de primaire als de secundaire afvloeiing groter naarmate de bedrijven kleiner zijn. In de noordwestelijke gebieden is op de bedrijven van 1-7 ha de primaire afvloeiing echter gering, doch dit is, waarschijnlijk onder druk van de omstandigheden, volledig gecompenseerd door een zeer grote secundaire afvloeiing. Hierdoor is in totaal de secundaire afvloeiing in de zuidoostelijke gebieden slechts weinig groter dan in de noordwestelijke gebieden.

Het geheel van deze conclusies doet de gedachte opkomen dat de binding aan de landbouw in de noordwestelijke gebieden veel groter is dan in de zuidoostelijke gebieden. Ook op de kleinere bedrijven kan

deze sterkere binding aanwezig geacht worden, doch de moeilijke omstandigheden, waarin deze in het algemeen zijn komen te verkeren hebben daar vele zoons kennelijk gestimuleerd alsnog (secundair) de landbouw uit te gaan.

Over het verband tussen de leeftijd en de wijze van afvloeiing per gebied valt slechts weinig opmerkelijks te vermelden. De grotere primaire en secundaire afvloeiing in de drie zuidoostelijke gebieden geldt voor elke leeftijdsklasse. Dit wijst erop dat de regionale verschillen inderdaad structureel zijn en samenhangen met een verschil in agrarische gebondenheid. Deze laatste hangt waarschijnlijk dan weer samen met andere regionale verschillen, zoals geografische isolatie, aanwezigheid van niet-agrarische werkgelegenheid en opleidingsmogelijkheden en verschillen in bedrijfsgroottestructuur, bedrijfsvoering, bedrijfstype en agrarische traditie. In dit verband is het ook opmerkelijk dat de primaire afvloeiing van 15-19-jarigen in het Land van Altena reeds het niveau van de zuidoostelijke gebieden benadert. Mogelijk is dit een teken van een beginnende kentering in de geconstateerde regionale verschillen inzake de afvloeiing.

Vanwege het belang van de leeftijd bij afvloeiing hebben wij tenslotte, voor zover mogelijk, nog nagegaan op welke leeftijd de secundair afgevloeienden de landbouw verlieten. Daarbij bleek dat dit in het Land van Altena en de Langstraat gemiddeld op iets oudere leeftijd dan elders geschiedde. Wat alle gebieden te zamen betreft is van de secundair afgevloeiende zoons van 25-29 jaar een kwart voor het 20e jaar afgevloeid, de helft op een leeftijd van 20-24 jaar en een kwart nog daarna.

§ 2. De opvolgings situatie

De opvolgingssituatie is op diverse wijzen te beschrijven. Men kan bijvoorbeeld nagaan op welke bedrijven geen, één, twee of meer potentiële opvolgers aanwezig zijn. Onder potentiële opvolgers worden daarbij verstaan de niet-zelfstandig in de landbouw werkzame zoons van 15 jaar en ouder. Van deze kan men namelijk aannemen dat zij merendeels zelfstandig willen worden. Weet men bovendien de leeftijden van al deze zoons, dan is na te gaan op hoeveel en op welke bedrijven een onbevredigende opvolgingssituatie bestaat. Enige cijfers hieromtrent vindt men in tabel 33.

Tabel 33

PERCENTAGES BEDRIJFSHOOFDEN IN DE LANDBOUW VAN 55 JAAR EN OUDER ZONDER POTENTIËLE OPVOLGER, PER GEBIED EN PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Bedrijfs- grootte- klasse in ha	Aantal bedrijfshoof- den \geq 55 jaar	Gebied					L. v. Altena + Langstraat	alle gebieden
		Centr. Brabant	Oost- Brabant	Zuid- Brabant	West- Brabant			
1 - 10	729	48	40	46	34	64	45	
10 - 15	346	14	16	20	9	20	15	
\geq 15	257	0	11	9	12	17	10	
Totaal	1332	34	28	31	23	39	31	

We zien in deze tabel dat het onder de boeren van 55 jaar en ouder vooral de kleine boeren zijn die geen aanwijsbare opvolger hebben. Per gebied vinden we hierin niet veel verschillen. Uit deze tabel mag niet geconcludeerd worden dat er geen teveel aan opvolgers zou zijn. Vooral op de grotere bedrijven vinden we vaak meer dan 1 zoon die in de landbouw werkt maar nog niet zelfstandig is. Dit zal zo dadelijk nog blijken.

Voor een vergelijking van de opvolgingssituatie op diverse tijdstippen is men aangewezen op de hantering van een ook eerder gebruikt kengetal. In het verleden is vaak gewerkt met het aantal potentiële opvolgers per 100 bedrijven met het generatiedrukcijfer en tenslotte met de beroepskeuzeindex. Ter wille van de vergelijkingmogelijkheden met het verleden zullen we deze kengetallen ook nu weer hanteren en bovendien een bewerkt generatiedrukcijfer.

1. Het aantal potentiële opvolgers per 100 bedrijven

In tabel 34 wordt per gebied en per bedrijfsgrootteklasse een overzicht gegeven van het aantal potentiële opvolgers oftewel het aantal niet-zelfstandig in de landbouw werkzame zoons van 15 jaar en ouder per 100 bedrijven.

Tabel 34

AANTAL POTENTIELE OPVOLGERS PER 100 BEDRIJVEN PER GROOTTEKLASSE EN GEBIED

Grootte- klassen	Totaal Noord- brabant	Centraal Brabant	Zuid- Brabant	Oost- Brabant	West- Brabant	Land van Altena en Langstraat
< 5 ha	15	13	4	18	24	3
5 - 7 ha	23	26	25	20	22	14
7 - 10 ha	30	28	27	30	41	33
10 - 12 ha	36	32	27	45	32	54
12 - 15 ha	53	58	31	60	71	43
15 - 20 ha	71	92	68	76	71	41
≥ 20 ha	84	133	68	66	124	70
≥ 10 ha	55	56	43	57	69	52
Totaal	39	35	34	40	47	39

Uit deze tabel blijkt dat in het gehele onderzoekgebied gemiddeld 39 potentiële opvolgers aanwezig zijn op 100 bedrijven. De vijf gebieden vertonen slechts geringe afwijkingen van dit gemiddelde. West-Brabant wijkt met 47 zoons per 100 bedrijven nog het meest hiervan af. De grotere bedrijven herbergen veel meer potentiële opvolgers dan de kleinere. De bedrijven met 10 of meer ha hebben 55 potentiële opvolgers per 100 bedrijven, dus aanzienlijk meer dan het algemeen gemiddelde.

2. Het generatiedrukcijfer

Op grond van het aantal potentiële opvolgers per 100 bedrijven is niet zonder meer te zeggen of er een overschot of wellicht juist voldoende of zelfs een tekort aan opvolgers is. Daartoe moeten ook nog enige andere gegevens bekend zijn, namelijk de gemiddelde leeftijd waarop de zoons een bedrijf wensen over te nemen en de gemiddelde abdicatieleeftijd van de bedrijfshoofden. Wij mogen aannemen dat de zoons op een gemiddelde leeftijd van 30 jaar een bedrijf willen overnemen. Dit is slechts een globale, doch een zo goed mogelijke benadering van de werkelijkheid daaromtrent. Dit geldt eveneens voor onze aanneming dat de bedrijfshoofden gemiddeld op 65-jarige leeftijd afstand doen van hun bedrijf.

De eerste aanneming houdt in dat de op dit moment aanwezige zoons van 15 jaar en ouder binnen 15 jaar allen bedrijfshoofd dienen te zijn. De tweede aanneming betekent dat men gemiddeld 35 jaar bedrijfshoofd is, zodat in de komende 35 jaar op elk bedrijf gemiddeld één keer van bedrijfshoofd verwisseld wordt. In de komende 15 jaar moeten dus alle niet zelfstandig in de landbouw werkende zoons aan een bedrijf geholpen worden, terwijl in die 15 jaar 15/35 van alle bedrijven voor opvolging vrijkomt. Daarbij is aangenomen dat de leeftijdsopbouw van de huidige bedrijfshoofden gelijkmatig is.

Het generatiedrukcijfer is nu de verhouding tussen het aantal in de komende 15 jaar voor opvolging benodigde bedrijven (= het aantal niet-zelfstandig in de landbouw werkzame zoons van 15 jaar en ouder) en het aantal in die periode vrijkomende bedrijven (= 15/35 van alle huidige bedrijfshoofden). Deze verhouding is gelijk aan 1 wanneer beide aantallen even groot zijn, kleiner dan 1 wanneer er minder bedrijven nodig zijn dan er vrijkomen en groter dan 1 wanneer er meer opvolgers zijn dan er bedrijven vrijkomen. Bij de beschouwingen over generatiedrukcijfers moet men echter wel bedenken dat bepaalde veronderstellingen gedaan zijn over leeftijden van opvolgen en abdiceren. Bovendien geeft het cijfer geen voorspelling, maar slechts een prognose, dus een voorlopig beeld van de toekomst op basis van de huidige verhoudingen. Door een mogelijke reactie in de komende 15 jaar, juist op de huidige situatie, kan de toekomst er in feite heel anders en zelfs wel tegengesteld uitzien. Ook wordt in het generatiedrukcijfer geen rekening gehouden met structuurwijzigingen, zoals het verdwijnen van vele kleine bedrijven. Doch in elk geval geeft het generatiedrukcijfer een globale indruk van de huidige opvolgingssituatie.

Voor de Noordbrabantse zand- en rivierkleigronden bedraagt volgens ons onderzoek het generatiedrukcijfer thans 0,9, dus iets minder dan 1, zodat zoals het er nu uitziet er op basis van onze veronderstellingen in de komende 15 jaar minstens voor elke potentiële opvolger een bedrijf vrij zal komen.

Dit geldt echter niet voor alle gebieden en voor alle bedrijfsgrootteklassen. Wij zullen daar nu nader op ingaan aan de hand van tabel 35. Bij deze tabel moet echter eerst opgemerkt worden dat de indeling in bedrijfsgrootteklassen minder gedetailleerd is dan bijvoorbeeld in tabel 34. Het generatiedrukcijfer kan namelijk wel per bedrijfsgrootteklasse berekend worden, doch dit is slechts zinvol wanneer men deze klassen niet te klein neemt. Een zoon zal namelijk wel zo goed als zeker een bedrijf

overnemen dat van de orde van grootte is van zijn vader, maar een klein verschil in grootte met het ouderlijke bedrijf is zowel economisch als sociaal zeer wel mogelijk. Naarmate men de bedrijfsgrootteklassen ruimer stelt is de kans dus kleiner dat de zoon de grenzen daarvan bij het zelfstandig-worden overschrijdt. Zoals wij de grenzen tussen de bedrijfsgrootteklassen in tabel 35 gesteld hebben is een berekening van generatiedrukcijfers binnen deze klassen waarschijnlijk wel zinvol.

Tabel 35

GENERATIEDRUKCIJFERS PER GEBIED EN PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Bedrijfs- grootte- klasse in ha	Aantal be- drijfs- hoof- den	Aantal poten- tiële opvol- gers	Gebied				Land van Altena + Langstraat	alle gebieden
			Cent- raal Bra- bant	Oost- Bra- bant	Zuid- Bra- bant	West- Bra- bant		
< 7	1001	192	0,4	0,4	0,4	0,5	0,2	0,4
7 - 10	1259	381	0,7	0,7	0,6	1,0	0,8	0,7
10 - 15	1222	538	1,0	1,2	0,7	1,3	1,1	1,0
≥ 15	622	471	2,4	1,7	1,6	2,1	1,3	1,9
≥ 10	1844	1009	1,3	1,3	1,0	1,6	1,2	1,3
Totaal	4104	1582	0,8	0,9	0,8	1,1	0,9	0,9

In alle gebieden is het generatiedrukcijfer iets kleiner dan 1, behalve in West-Brabant, waar het iets groter is dan 1. Dit is wat de afzonderlijke bedrijfsgrootteklassen betreft niet steeds het geval. Op de bedrijven van minder dan 10 ha is een duidelijk tekort aan opvolgers. Op de bedrijven hiervan die kleiner zijn dan 7 ha is de situatie zelfs zodanig dat binnen afzienbare tijd een aantal hiervan waarschijnlijk niet als zodanig wordt voortgezet. Het tegenovergestelde beeld treffen wij aan in de bedrijfsgrootteklasse van 15 en meer ha. Daar is het aantal potentiële opvolgers bijna tweemaal te groot. Alleen in de bedrijfsgrootteklasse van 10-15 ha is de situatie evenwichtig te noemen. Deze verschillen tussen de bedrijfsgrootteklassen doen zich ook per gebied voor. Uitzonderingen hierop zijn er echter wel. In West-Brabant zijn er op de bedrijven van 7-10 ha voldoende opvolgers en op de bedrijven van 10-15 ha reeds meer. In het Land van Altena en de Langstraat is het teveel aan opvolgers op de bedrijven van 15 en meer ha slechts matig. In Zuid-Brabant tenslotte zijn zelfs op de bedrijven van 10-15 ha minder bedrijfsopvolgers dan vrijkomende bedrijven.

Gezien het bovenstaande is het niet verwonderlijk dat vooral in West-Brabant, maar ook in de overige gebieden, met uitzondering van Zuid-Brabant, op de bedrijven van 10 en meer ha het generatiedrukcijfer hoger dan 1 is. Zoals het er nu uitziet, is op deze bedrijven en vooral op die van 15 en meer ha, in de komende 15 jaar niet voor elke potentiële opvolger een opvolgingsmogelijkheid. Zeer veel zoons zullen daar nog secundair moeten afvloeien. In principe staat hun nog een andere mogelijkheid open.

Daar namelijk op de kleinere bedrijven een tekort aan opvolgers daagt, is een aantal van deze bedrijven door zoons van grotere boeren over te nemen. Dit is niet aantrekkelijk en zoals eerder gesteld, in verband met structuurverbetering ook ongewenst. Ook eventuele samenvoeging van kleine tot grotere bedrijven is ongewenst. Gezien de gemiddelde inkomenssituatie in de landbouw is het namelijk nodig de oppervlakte van de bedrijven te vergroten. Dit gebeurt efficiënt door kleinere bedrijven op te heffen en de daaruit vrijkomende grond aan grotere bedrijven toe te voegen. Zowel in het belang van de teveel aanwezige potentiële opvolgers als in het belang van de landbouw in totaal, is afvloeiing van het teveel aan potentiële opvolgers dus in het algemeen het meest gewenst.

3. Het bewerkte generatiedrukcijfer

Het generatiedrukcijfer kan als meetinstrument nog worden verfijnd. Het gaat er namelijk van uit dat de leeftijdsopbouw van de huidige bedrijfs- hoofden gelijkmatig is. In de gevallen waarin dit niet geheel juist is kan men als het aantal in de komende 15 jaar vrijkomende bedrijven in plaats van 15/35 van alle bedrijfshoofden beter nemen het aantal bedrijfs- hoofden van 50 jaar en ouder, omdat bij een gemiddelde abdicatieleeftijd van 65 jaar vooral hun bedrijven in die periode zullen vrijkomen. Omdat er ook in ons geval in sommige bedrijfsgroottesklassen relatief veel be- drijfshoofden zijn van 50 jaar en ouder, lijkt het ons zinvol ook het in bovenstaande zin bewerkte generatiedrukcijfer te hanteren. Tegenover het voordeel hiervan staat slechts het kleinere nadeel dat dit bewerkte cijfer iets sterker steunt op de veronderstelling van een gemiddelde abdicatie- leeftijd van 65 jaar.

In tabel 36 wordt daarom het bewerkte generatiedrukcijfer per gebied en per bedrijfsgroottesklasse gegeven.

Tabel 36

BEWERKT GENERATIEDRUKCIJFER PER GEBIED EN PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Bedrijfs- grootte- klasse in ha	Aantal be- drijfs- hoofden ≥50 jr.	Aantal poten- tiële opvol- gers	Gebied				Land van Altena + Langstraat	alle gebieden
			Gen- traal Bra- bant	Oost- Bra- bant	Zuid- Bra- bant	West- Bra- bant		
< 7	509	192	0,4	0,4	0,3	0,6	0,1	0,4
7 - 10	511	381	0,7	0,7	0,7	1,0	0,5	0,8
10 - 15	486	538	1,1	1,2	0,9	1,2	1,2	1,1
≥ 15	328	471	1,5	1,5	1,4	1,5	1,5	1,4
≥ 10	814	1009	1,2	1,3	1,1	1,3	1,3	1,2
Totaal	1837	1582	0,8	0,9	0,8	1,0	1,0	1,0

In deze tabel blijkt dat de bewerkte generatiedrukcijfers weliswaar in het algemeen weinig afwijken van de gewone generatiedrukcijfers, doch wel in de bedrijfsgroottesklasse van 15 en meer ha. In tegenstelling tot het gewone generatiedrukcijfer is het bewerkte generatiedrukcijfer voor

deze bedrijfsgrootteklasse in geen enkel gebied groter dan 1,5. Onze conclusie dat hier tweemaal zoveel zoons zijn dan er bedrijven vrijkomen moet dus gematigd worden. Doch dit betekent dat op elke thans aanwezige 3 zoons op deze grote bedrijven er toch slechts 2 zelfstandig bedrijfshoofd kunnen worden, zodat 1 van de 3 waarschijnlijk nog zal moeten afvloeien uit de landbouw.

4. De beroepskeuzeindex

Alle voorgaande kengetallen zeggen weinig voor de jongste ontwikkeling in de opvolgingssituatie. De diverse generatiedrukcijfers toonden aan dat in de bedrijfsgrootteklasse van 15 en meer ha bepaald te veel zoons in de landbouw zijn gebleven om alle tijdig zelfstandig te kunnen worden. Nu is het mogelijk dat deze situatie ook in de praktijk reeds voelbaar is of voorzien wordt. Oudere zoons zullen daarop niet spoedig reageren door de landbouw te verlaten. De jongere echter hebben nog goede kansen in het onderwijs en hebben nog weinig tijd verloren, zodat er van hen wellicht een aantal de landbouw verlaat vanwege de door hen verwachte geringe opvolgingskansen. Het is daarom interessant na te gaan of de generatiedruk onder de 15-19-jarige zoons afwijkt van de totale generatiedruk. Om niet in verwarring te geraken gebruiken wij hiervoor de term beroepskeuzeindex.

De beroepskeuzeindex nu is de verhouding tussen het aantal niet zelfstandig in de landbouw werkende zoons van 15-19 jaar en het aantal bedrijven dat gemiddeld gedurende 5 jaar vrijkomt, oftewel $5/35$ van alle bedrijven (vgl. het generatiedrukcijfer). Opgemerkt zij nog dat een zogenaamde bewerkte beroepskeuzeindex illusoir is, daar het een fictie mag heten te verwachten dat de zoons van 15-19 jaar zouden opvolgen op de bedrijven waarvan het bedrijfshoofd thans 50-55 jaar is. In tabel 37 wordt nu de beroepskeuzeindex gegeven per bedrijfsgrootteklasse en per gebied.

Tabel 37

BEROEPSKEUZEINDEX PER GEBIED EN PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Bedrijfs- grootte- klasse in ha	Aantal be- drijfs- hoof- den	Aantal poten- tiële opvolgers v. 15-19 jr.	Gebied				Land van + Langstraat	alle gebieden
			Cen- traal Bra- bant	Oost- Bra- bant	Zuid- Bra- bant	West- Bra- bant		
< 7	1001	59	0,5	0,4	0,3	0,6	0,1	0,4
7 - 10	1259	146	0,8	0,9	0,6	0,9	1,7	0,8
10 - 15	1220	197	1,6	1,2	0,7	1,9	1,4	1,1
≥ 15	622	152	1,6	1,5	2,1	1,8	1,3	1,7
≥ 10	1842	349	1,1	1,3	1,2	1,9	1,2	1,3
Totaal	4104	554	0,9	1,0	0,9	1,2	1,0	0,9

Op enkele uitzonderingen na vertoont de beroepskeuzeindex hetzelfde beeld als het generatiedrukcijfer.

Dit betekent dat ook de zoons van 15-19 jaar op de bedrijven van 15 en meer ha nog in te geringe getale zijn afgevloed. Zij hebben hiertoe echter nog volop de gelegenheid. Zowel in het belang van henzelf als van de opvolgingssituatie in het algemeen is het zeer gewenst dat zij van de mogelijkheden tot niet-agrarische opleidingen en beroepen gebruik maken. Wanneer dit niet tenminste door een groot gedeelte van deze jongere zoons in de landbouw gedaan wordt, zal de opvolgingssituatie niet spoedig verder verbeteren en zullen zijzelf later, onder veel moeilijker omstandigheden, alsnog moeten verdwijnen uit de landbouw.

HOOFDSTUK VI

DE TUINDERS EN HUN ZOONS

Inleiding

Na in de vorige hoofdstukken de beroepen, het onderwijs, de posities, de afvloeiingsproblematiek en de opvolgingssituatie van de boerenzoons behandeld te hebben, zullen wij thans in meer beknopte vorm hetzelfde doen ten aanzien van de tuinderszoons. Alvorens in te gaan op de resultaten van het onderzoek is het echter wellicht wenselijk een indruk te geven van de Noordbrabantse tuinbouw.

De tuinbouw komt in deze provincie in allerlei vormen en omvang voor. Een groot gedeelte van de produktie komt van de landbouwbedrijven. Meestal betreft dit kleinfruit, aardbeien en enkele grove groenten.

Eveneens een groot deel van de tuinbouwproduktie is afkomstig van de opengrondstuinbouwbedrijven met een grotere variatie in teeltkeuze. Slechts een gering gedeelte van de produktie is afkomstig van bedrijven met staand glas, hoofdzakelijk aanwezig in de westelijke Langstraat en de Baronie van Breda, doch in enkele andere gebieden momenteel toenemend.¹⁾

Ook onze gegevens over de 19 enquêtegemeenten hebben alleen in het Land van Altena en de Langstraat (met name Waspik) en in mindere mate in West-Brabant betrekking op tuinbouwbedrijven met staand glas. In West-Brabant werden relatief veel bedrijven met kleinfruit in het onderzoek opgenomen. De overige drie gebieden, Centraal, Oost- en Zuid-Brabant zijn in ons materiaal zoals te verwachten was bijna uitsluitend vertegenwoordigd door opengrondsbedrijven met vooral groenteteelt en kleinfruit en verder een aantal hardfruitbedrijven. In dit hoofdstuk worden deze drie gebieden daarom samengevoegd tot "Overig Brabant".

De tuinders in dit hoofdstuk zijn degenen die bij de metelling 1962 zich als zodanig hebben laten registreren en dus volgens hun eigen opgave hun beroep geheel of voor het grootste deel in de tuinbouw vinden.

Aantal tuinbouwbedrijven

Om een indruk te geven van het aantal tuinbouwbedrijven en de bedrijfsgrootte in de verschillende gebieden plaatsen wij tabel 38.

1) Voor meer bijzonderheden zie: "De uitbreiding van de tuinbouw in Noordbrabant", publikatie van de Provinciale Landbouwwaad, 1962.

AANTAL GEREGISTREERDE TUINBOUWBEDRIJVEN
(19 gemeenten)

Grootte- klasse < 1 ha	Gebied			
	West- Brabant	Land van Altena + Langstraat	Overig Brabant	alle gebieden
< 1	35	23	12	70
1 - 3	117	31	71	219
3 - 5	53	5	23	81
5 - 7	26	3	9	38
≥ 7	9	3	8	20
Aantal bedrijven	240	65	123 ¹⁾	428

1) Hiervan in Centraal Brabant 29, in Oost-Brabant 84 en in Zuid-Brabant 10 bedrijven.

In deze tabel zien we dat er in 19 onderzoekgemeenten in Noordbrabant in totaal 428 tuinders zijn tegenover 4104 landbouwbedrijven. Meer dan de helft is gevestigd in de 3 onderzoekgemeenten in West-Brabant. Verder blijkt dat de meeste tuinders een bedrijf hebben van 1-3 ha, hetgeen voor alle gebieden geldt.

Overigens zullen wij in dit hoofdstuk geen gegevens meer naar bedrijfs-grootteklasse rangschikken, omdat aan verschillen in bedrijfs-grootte hier niet veel waarde gehecht mag worden, vanwege de grotere mogelijkheden tot intensief grondgebruik in de tuinbouw.

Leeftijdsopbouw van de tuinders

Wanneer we vervolgens de leeftijdsopbouw van de tuinders in ogen-schouw nemen, kunnen we daaromtrent twee opmerkelijke conclusies trek-ken.

LEEFTIJDOPBOUW VAN DE TUINDERS EN DE BOEREN PER GEBIED
(in procenten)

Gebied	L/T	Leeftijd				
		< 30	30-39	40-49	50-59	≥ 60
West-Brabant	L	7	24	24	27	18
	T	12	21	25	25	17
Land van Altena + Langstraat	L	7	26	24	26	17
	T	12	21	25	21	21
Overig Brabant	L	6	25	25	26	18
	T	28	37	8	19	8
Alle boeren en tuinders	L	6	24	26	26	18
	T	17	25	20	23	15

In de eerste plaats blijkt dat in Overig Brabant opmerkelijk veel jonge tuinders zijn. Ruim een kwart is daar nog jonger dan 30 jaar, terwijl dit in de andere twee gebieden slechts 12% is. Ook in de leeftijdsklasse van 30 tot 40 jaar heeft Overig Brabant een aanzienlijk hoger percentage tuinders dan de beide andere gebieden. De oorzaak hiervan is het feit dat de tuinbouw in Overig Brabant overwegend van recente datum is.

In de tweede plaats is geheel als gevolg van deze jongere leeftijdsofbouw van de tuinders in Overig Brabant ook de leeftijdsopbouw in de gehele provincie bij de tuinders jonger dan bij de boeren. De tuinders in West-Brabant en in het Land van Altena en de Langstraat zijn namelijk nauwelijks jonger te noemen dan de boeren. Ook verschilt de leeftijdsopbouw van de boeren in het geheel niet per gebied.

De tuinderszoons

Ter inleiding op enkele paragrafen over de situatie van de tuinderszoons vermelden we eerst enige gegevens omtrent hun beroepen en leeftijden.

Tabel 40

DE BEROEPEN VAN DE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER, GEPERCENTEERD PER GEBIED 1)

Gebied	Aantal zoons	Agrarisch werkzaam	Niet-agrarisch werkzaam	Schoolgaand
West-Brabant	196	42	53	4
Land van Altena en Langstraat	45	45	42	13
Overig Brabant	77	43	44	10
Alle zoons \geq 15 jr.	318	43	49	7

1) Waar de percentages samen niet 100% zijn, bestaat een percentage niet-werkend.

Tabel 40 toont ons aan dat bijna de helft van de tuinderszoons reeds in een niet-agrarisch beroep werkt. In West-Brabant werken er iets meer buiten de land- en tuinbouw, terwijl het aantal schoolgaande daar zeer gering is in vergelijking met de andere gebieden. Het percentage in de land- of tuinbouw werkende is in alle drie de gebieden ongeveer hetzelfde. De schoolgaande zoons volgen voor het grootste deel niet-agrarische opleidingen.

De tuinderszoons hebben dus evenals de boerenzoons voor het grootste deel reeds een niet-agrarische opleiding of werkkring gekozen. Wanneer wij dit bezien per leeftijdsklasse (tabel 41) valt het op dat de oudere en de jongere zoons hierin niet veel verschillen.

Tabel 41

DE BEROEPEN VAN DE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER GEPERCENTEERD PER LEEFTIJD SKLASSE

Leeftijds- klassen	Aantal zoons	In de tuinbouw werkzaam	Buiten de tuinbouw werkzaam	School- gaand
15-19 jaar	88	43	36	17
20-24 jaar	91	48	45	7
25-29 jaar	60	48	50	2
30-34 jaar	54	33	67	-
35-39 jaar	19	21	79	-
≥40 jaar	6	50	50	-
Alle zoons ≥ 15 jaar	318	43	49	4

Van alle zoons is 43% werkzaam in land- of tuinbouw. Dit is ook het geval bij de 15-19-jarigen. Van de 20-29-jarigen zijn er wat meer in de land- en tuinbouw werkzaam. Evenals bij de boerenzoons zijn er van de jongere tuinderszoons minder afgevloed dan van de oudere. Van de zoons van 30 jaar en ouder kunnen we weinig zeggen, daar een aantal hiervan niet in ons onderzoek is opgenomen, doordat hun vaders wegens ouderdom niet meer geregistreerd stonden als tuinder.

Vervolgens zullen wij in een drietal paragrafen nader ingaan op het onderwijs en de positie van de in de land- of tuinbouw werkende zoons, het onderwijs en de beroepen van de niet-agrarisch werkende zoons en het onderwijs van de schoolgaande zoons en tenslotte op de afvloeiing en de opvolgingsituatie.

§ 1. De in de land- of tuinbouw werkende zoons

In de inleiding tot dit hoofdstuk is gebleken dat van de tuinderszoons van 15 jaar en ouder 43% werkzaam is in de land- of tuinbouw. Hiervan is 21% reeds zelfstandig, 71% thuis werkend en 8% in een ondergeschikte positie op een ander land- of tuinbouwbedrijf. Veruit het grootste deel werkt dus op het ouderlijke bedrijf.

Tabel 42

HET ONDERWIJS VAN DE IN DE LAND- OF TUINBOUW WERKENDE ZOONS IN PROCENTEN

Gebied	Aantal zoons	Agrarisch onderwijs				Niet- agrarisch onderwijs	Zonder voortgezet onderwijs
		middel- baar	lager	cursus	totaal		
West-Brabant	83	8	44	38	90	3	7
Land v. Altena + Langstraat	20	15	30	50	95	-	5
Overig	33	3	30	33	66	18	15
Alle zoons	136	8	40	37	85	6	9

In tabel 42 is te constateren dat van de in de land- of tuinbouw werkende zoons 85% agrarisch onderwijs heeft genoten. In West-Brabant en in het Land van Altena en de Langstraat heeft een aanzienlijk hoger percentage agrarisch onderwijs genoten dan in Overig Brabant. Dit feit weerspiegelt zich in een relatief hoog percentage zoons zonder voortgezet onderwijs en een relatief hoog percentage zoons met niet-agrarisch onderwijs in Overig Brabant.

Van alle in de land- of tuinbouw werkende zoons heeft 37% voortgezet agrarisch cursusonderwijs gevolgd en 40% voortgezet lager agrarisch dagonderwijs, terwijl slechts 8% middelbaar agrarisch onderwijs heeft genoten.

§ 2. De buiten de land- of tuinbouw werkende en de schoolgaande zoons

In tabel 40 hebben we reeds gezien dat 49% van de tuinderszoons buiten de land- en tuinbouw werkt; hiervan is 76% handarbeider, 15% hoofdarbeider en 9% zelfstandig. Hierbij valt het op dat evenals bij de boerenzoons driekwart van de afgevloeden handarbeider is. Voorts dat de tuinderszoons vaker alsnog hun zelfstandigheid hebben weten te bereiken dan de afgevloede boerenzoons (4%).

Het genoten onderwijs van de afgevloede zoons hangt evenals bij de boerenzoons sterk samen met de wijze van afvloeiing.

Tabel 43

HET ONDERWIJS VAN DE NIET-AGRARISCH WERKZAME EN DE SCHOOLGAANDE ZOONS

Soort onderwijs	Procentuele verdeling over de onderwijssoorten			
	wijze van afvloeiing		schoolgaande zoons	
	primair 1)	secundair	11-14 jaar	15 jr. of ouder 2)
Agrarisch	1	40	33	24
Niet-agrarisch:				
wetenschappelijk	1	-	-	28
H.b.s./gymn.	6	-	2	17
Ulo	7	2	16	14
Kweekschool	2	-	-	4
H.t.s.	1	-	-	3
U.t.s.	2	1	-	-
L.t.s.	46	3	29	10
Cursussen	10	28	-	-
Lager onderwijs	24	27	20	-
Aantal zoons	85	72	68	29

1) Exclusief nog schoolgaanden.

2) Inclusief agrarisch onderwijs volgende zoons (deze zijn ook reeds meegeteld bij de in de landbouw werkende zoons).

In het linkergedeelte van tabel 43 zien wij dat vooral de onderwijs-situatie van de secundair afgevloeiide zoons zeer slecht is. Slechts 6% van hen heeft een niet-agrarische dagschool gevolgd na de lagere school. Zeer grote aantallen volgden alleen de lagere school, administratieve of technische cursussen en/of agrarisch onderwijs. Van de primair afgevloeiden, dus diegenen die minstens van hun 15e jaar af een niet-agrarische werkkring of opleiding hebben gekozen, is de onderwijs-situatie heel anders.

Van hen heeft 65% niet-agrarisch voortgezet dagonderwijs gevolgd, waaronder 46% de l.t.s. Daarnaast ontving 24% slechts lager onderwijs, volgde 10% een of meer cursussen en ontving slechts 1% agrarisch onderwijs. Weliswaar is deze situatie veel gunstiger, doch het aantal zoons dat zonder voortgezet onderwijs gaat werken is ook bij de primair afgevloeiden toch vrij groot. Bij de primair afgevloeiide tuinderszoons van 15-25 jaar is dit aantal echter al weer de helft kleiner, terwijl er onder de secundair afgevloeiide zoons steeds meer zonder voortgezet onderwijs voorkomen.

In het rechter gedeelte van tabel 43 is het een en ander vermeld over de onderwijssoorten welke gevolgd worden door de schoolgaande zoons. Het is opmerkenwaard dat er betrekkelijk weinig zoons na 15 jaar nog op school zijn. Van de zoons van 11-14 jaar zit 20% nog op de lagere school. Een aantal daarvan zal de leerplicht daar "uitzitten". Andere zullen nog op voortgezet onderwijs overstappen. Van de schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder volgt uiteraard niemand lager onderwijs. De zoons van 11-14 jaar die reeds de lagere school verlaten hebben volgen vooral betrekkelijk korte opleidingen, l.t.s., ulo en agrarisch onderwijs. Beide eerste onderwijsvormen vinden wij dan ook minder bij de oudere schoolgaande zoons. Belangrijker zijn daar de h.b.s. en het wetenschappelijk onderwijs en eveneens weer het agrarische onderwijs.

§ 3. De afvloeiing en de opvolgingssituatie

In tabel 40 hebben wij reeds gezien dat 49% van de zoons buiten de tuinbouw werkt en 7% nog niet-agrarisch onderwijs volgt; deze zijn dus afgevloeid uit de tuinbouw. In de 19 gemeenten samen is 34% van de zoons primair afgevloeid en 23% secundair (tabel 44). Van de zoons van de landbouwers was 33% primair afgevloeid en 21% na eerst enige tijd in de landbouw werkzaam geweest te zijn. In de tuinbouw was er dus een iets geringere afvloeiing, waarvan echter de verhouding primair-secundair ongeveer hetzelfde was.

Tabel 44

DE WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE TUINDERSZOONS

Gebied	Aantal zoons	Waarvan afgevloeid in %		
		primair	secundair	totaal
West-Brabant	196	31	27	58
Land van Altena + Langstraat	45	40	16	56
Overig Brabant	72	39	18	57
Totaal	318	34	23	57
Leeftijdsklasse				
15-19	88	46	8	54
20-24	91	34	18	52
25-29	60	23	28	51
≥30 jaar	79	28	41	69

In de drie gebieden, zoals blijkt uit tabel 44 zijn er geen grote verschillen wat de afvloeiing betreft. Alleen West-Brabant heeft ten opzichte van de andere twee gebieden een grotere secundaire afvloeiing en een lagere primaire afvloeiing. Verder geeft tabel 48 nog informatie over de afvloeiing per leeftijdsklasse. Van de 15-19-jarigen is reeds 54% afgevloeid. Van de 20-29-jarigen nauwelijks minder.

Van de jongste zoons zullen echter nog een aantal op andere leeftijd de tuinbouw vaarwel zeggen, vooral op een leeftijd van 20-24 jaar (zonder de militaire dienst). De totale afvloeiing zal daardoor per leeftijdsklasse uiteindelijk wellicht niet veel verschillen.

Wel neemt het aandeel van de primaire afvloeiing in het totaal van de afvloeiing toe naarmate het jongere zoons betreft, ook wanneer de secundaire afvloeiing nog zou toenemen.

Vervolgens willen wij enige aandacht wijden aan het opvolgingsvraagstuk. In tegenstelling tot de landbouw is er in de tuinbouw na de oorlog geen opvolgingsprobleem geweest. Een tekort aan opvolgers wordt in de tuinbouw gemakkelijk gecompenseerd door belangstelling van niet-agrarische en van landbouwzijde. Een overschot aan opvolgers is al evenmin bijzonder problematisch. Een nieuw tuinbouwbedrijf is met behulp van enige hectaren grond te stichten. Door de in het algemeen minder traditionele houding bij tuinders wordt bovendien ook gemakkelijker het benodigde geld daartoe geleend. Dat dit alles vooral geldt voor de verspreide tuinbouwbedrijven buiten de tuinbouwgebieden, dus ook voor het Brabantse type, wordt genoegzaam aangetoond door het generatiedrukcijfer van 1957, dat in de tuinbouwgebieden nog 1,43 bedroeg, doch op de verspreide tuinbouwbedrijven 0,96. Ook de jongere leeftijd van tuinders in deze recente verspreide tuinbouwcentra is daar debet aan. Er staan daar nog minder zoons op opvolging te wachten.

Ook momenteel is er in Brabant op de tuinbouwbedrijven bepaald geen opvolgingsdruk. Op de 428 geregistreerde bedrijven werken 108 zoons, dit zijn 25 zoons op 100 bedrijven. Wanneer wij aannemen dat de zoons gemiddeld op 30-jarige leeftijd het bedrijf aanvaarden en men gemiddeld op 65-jarige leeftijd het bedrijf overgeeft is het generatiedrukcijfer 0,59. Er zijn dus per jaar minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven. Momenteel is er dus een tekort.

Tabel 45

DE OPVOLGINGSITUATIE PER GEBIED

Gebied	Aantal geregistreerde tuinbouwbedrijven	De niet zelfstandig in de tuinbouw werkende zoons	Generatiedrukcijfer
West-Brabant	240	71	0,71
Land van Altena	65	15	0,52
Overig Brabant	123	22	0,42
Alle bedrijven	428	108	0,59

Dit is ook in de drie onderscheiden gebieden het geval. Het aantal potentiële opvolgers varieert er van 30 per 100 bedrijven in West-Brabant tot 18 in Overig Brabant. De generatiedruk van 0,71 tot 0,42. Men ziet dat de vrij jonge leeftijdsopbouw in Overig Brabant de cijfers drukt, doch anderzijds zullen daar in de eerste jaren waarschijnlijk ook minder bedrijven vrijkomen dan later. Wanneer we evenals bij de boerenzoons gedaan is het in dit opzicht bewerkte generatiedrukcijfer zouden hanteren, zouden de verschillen wellicht geringer zijn.

In alle drie de gebieden zal de huidige opvolgingssituatie waarschijnlijk echter toch leiden tot liquidatie van bedrijven of overdracht hiervan aan niet-agrariërs, of boerenzoons met geringe opvolgingskansen op hun ouderlijke bedrijf. Dit getij zal ook niet zo spoedig keren, daar we gezien hebben dat van de schoolgaande zoons waarschijnlijk maximaal 40% een agrarisch beroep zal kiezen.

HOOFDSTUK VII
VERGELIJKING MET HET ONDERZOEK VAN 1957

Om het in de voorgaande hoofdstukken behandelde omtrent de situatie van de boeren- en tuinderszoons in 1962 te kunnen plaatsen in de ontwikkeling in de loop der jaren, zullen wij thans een vergelijking maken met de reeds in eerdere onderzoeken verzamelde gegevens.

Van de 19 in het onderhavige onderzoek betrokken gemeenten waren 6 gemeenten reeds eerder in een L.E.I.-onderzoek betrokken. Dit zijn Haps, Asten, Rijsbergen, Hilvarenbeek, St.-Oedenrode en Hoogeloon. De eerste vijf gemeenten vertegenwoordigden met enkele andere gemeenten buiten de provincie het Zuidelijk zandgebied in het onderzoek naar de bedrijfsopvolging en de beroepskeuze in de land- en tuinbouw 1). De gemeente Hoogeloon was keuzegemeente in het derde kleine-boerenonderzoek 2). De gegevens voor beide onderzoeken werden in 1957 verzameld, waardoor het mogelijk is de situatie in de zes gemeenten in de jaren 1958 en 1962 met elkaar te vergelijken. De overige 13 gemeenten worden bij de vergelijking buiten beschouwing gelaten, omdat daarvan geen gegevens bekend zijn over 1957. Voor een vergelijking van de situatie in 1962 met die in 1957 in het gehele Noordbrabantse zandgebied achten wij de gegevens over de zes gemeenten echter voldoende, vooral ook omdat het beeld dat deze gemeenten geven van de huidige situatie slechts weinig afwijkt van het door de 19 gemeenten gegeven beeld.

Om de gegevens van de verschillende onderzoeken met elkaar vergelijkbaar te maken, hebben wij enkele grootteklassen moeten samenvoegen, omdat in 1957 ruimere grenzen zijn aangehouden dan in 1962. Verder moesten veelal de land- en tuinbouwbedrijven bij elkaar worden genomen, omdat door praktische oorzaken de cijfers niet steeds afzonderlijk te geven waren. Bij de desbetreffende tabellen is dit echter steeds vermeld.

§ 1. B e r o e p e n v a n d e z o o n s v a n 15 j a a r e n
o u d e r

In tabel 46 is een aantal gegevens verzameld aan de hand waarvan te constateren valt of zich bepaalde ontwikkelingen voordoen in de percentages zoons die resp. in en buiten de land- en tuinbouw werken of onderwijs volgen.

- 1) "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw" onder leiding van A. Maris en R. Rijneveld, L.E.I.-publikatie 1959.
- 2) "De ontwikkeling van het kleine-boerenvraagstuk in de periode 1949-1958" L.E.I.-publikatie 1961.

BEROEPEN VAN DE BOERENZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER, IN 1957 EN 1962, GEPERCENTEERD PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Bedrijfs- grootte- klasse in ha	Aantal zoons ≥ 15 jaar 1)		Percentage					
			in land- en tuinbouw of agrarisch onderwijs		buiten land- en tuin- bouw		niet-agrarisch onderwijs volgend	
	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962
< 5	136	176	39	24	58	73	3	3
5 - 7	204	183	47	33	47	61	6	6
7 - 10	611	550	55	36	38	56	7	8
10 - 15	660	547	62	52	31	39	7	9
15 - 20	303	232	67	62	27	31	6	7
≥ 20	203	88	78	60	14	33	8	7
Alle zoons	2017	1776	59	44	35	48	6	8

1) Exclusief de niet-werkenden.

Daaruit wordt wel duidelijk dat het percentage boerenzoons dat in de land- en tuinbouw werkt aanzienlijk geringer is geworden. In plaats daarvan werken er nu veel meer zoons buiten de landbouw en zijn er iets meer schoolgaande zoons.

Wanneer wij de afneming van het percentage agrarisch werkzame zoons per bedrijfsgrootteklasse bezien, blijkt deze het grootste bij de zoons op de bedrijven met minder dan 10 ha. Ook op de bedrijven van 20 en meer ha schijnt het aantal in de land- en tuinbouw werkende zoons af te nemen. Het aantal van deze bedrijven dat in het onderzoek is opgenomen is echter te gering om aan het verschil tussen 1957 en 1962 voor deze bedrijfsgrootteklasse waarde te kunnen hechten.

Een soortgelijke tabel is op te stellen naar leeftijdsklasse van de zoons (tabel 47). Daaruit blijken echter geen duidelijke veranderingen ten aanzien van de samenhang tussen beroep en leeftijd.

Tabel 47

BEROEPEN VAN DE BOEREN- EN TUINDERSZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER, IN 1957 EN 1962, GEPERCENTEERD PER LEEFTIJD SKLASSE

Leeftijds- klassen in jaren	Aantal zoons ≥ 15 jaar 1)		Percentage					
			in land- en tuinbouw of agrarisch onderwijs		buiten land- en tuinbouw		niet-agrarisch onderwijs	
	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962
15-19	595	627	61	39	21	42	18	19
20-24	581	537	57	50	38	47	3	3
25-29	487	421	54	43	45	56	1	1
30-34	281	239	49	47	50	53	1	0
35-39	112	98	56	39	44	60	0	1
≥ 40	56	38	61	65	39	35	0	0
Alle zoons	2112	1960	57	44	37	49	6	7

1) Exclusief niet-werkenden.

In deze tabel zien wij namelijk in bijna alle leeftijdsklassen een relatieve afneming van het aantal in de land- en tuinbouw werkende zoons. Deze afneming is bijzonder groot in de leeftijdsklassen van 15-19 jaar en ook in die van 35-39 jaar. (Dit laatste is voor een deel veroorzaakt doordat dit de zoons zijn die in 1957 30-34 jaar oud waren, terwijl die zoons in dit jaar reeds het minst in de land- en tuinbouw werkzaam waren. Voor een ander deel moeten wij het verschil echter aan reële afvloeiing toerekenen.)

In de twee volgende paragrafen gaan wij de verschillende categorieën van zoons afzonderlijk beziën op eventuele ontwikkelingen tussen 1957 en 1962. Achtereenvolgens zullen wij aandacht geven aan de in de land- en tuinbouw werkende zoons (§ 2) en de buiten de land- en tuinbouw werkende zoons (§ 3). De schoolgaande zoons van 15 jaar en ouder worden gerekend bij de eerstgenoemde categorie, indien zij lager of middelbaar agrarisch onderwijs volgen en voor het overige deel bij de buiten de land- en tuinbouw werkende zoons. De 12-14-jarige schoolgaande zoons moeten buiten beschouwing blijven, daar over hen voor 1957 geen vergelijkbare cijfers beschikbaar zijn.

§ 2. De in de land- en tuinbouw werkende zoons in 1957 en in 1962

a. Positie in de landbouw

De vermindering van het percentage in de landbouw werkende zoons heeft gevolgen gehad voor de onderlinge verhouding tussen de aantallen reeds zelfstandige, thuis werkende en in loondienst werkende zoons. Dit blijkt uit tabel 48, waarin de genoemde categorieën van zoons per bedrijfsgrootteklasse onderscheiden worden.

Tabel 48

POSITIE VAN DE IN DE LANDBOUW WERKZAME BOERENZOONS PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE IN PERCENTAGES VAN ALLE BOERENZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Positie in de landbouw	Jaar	Bedrijfsgrootteklassen in ha					Totaal	Aantal zoons
		< 7	7-10	10-15	15-20	≥ 20		
Zelfst. boer	1957	6	4	8	11	19	7	153
	1962	6	4	9	16	10	8	148
Thuis meewerkend	1957	25	40	44	45	52	40	872
	1962	19	30	42	43	49	34	604
In loondienst	1957	3	4	5	2	4	4	88
	1962	4	3	5	4	3	3	63

De afneming van het percentage agrarisch werkzame zoons heeft volgens deze cijfers vrijwel uitsluitend plaatsgehad in de categorie thuis werkende zoons. Op de bedrijven van minder dan 10 ha is de afneming van het percentage thuis werkende zoons het grootst.

Tabel 49

POSITIE VAN DE IN DE LAND- EN TUINBOUW WERKZAME ZOONS PER LEEFTIJD-
KLASSE IN PERCENTAGES VAN ALLE BOEREN- EN TUINDERSZOONS VAN 15 JAAR
EN OUDER

Positie in de land- en tuinb.	Jaar	Per leeftijdsklasse						Totaal	Aantal zoons
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	≥ 40		
Zelfstandig boer/tuinder	1957	0	1	11	19	35	34	8	173
	1962	0	3	12	26	18	39	8	157
Thuis mede- werkend	1957	56	52	37	25	14	25	44	927
	1962	36	43	28	15	19	26	33	647
In loondienst	1957	3	4	5	5	6	2	4	89
	1962	3	4	3	5	2	0	3	64

Naar leeftijdsklasse van de zoons zien wij een zeer grote afneming van het percentage thuis werkende zoons in de klasse van 15-19 jaar, terwijl de afneming ook in de oudere leeftijdsklassen niet onaanvaardig is.

Het percentage zelfstandige zoons is nauwelijks veranderd, in beide jaren is het 8% van alle zoons van 15 jaar en ouder. Binnen de verschillende grootteklassen zien wij enkele wijzigingen van weinig belang. Wel moet erop gewezen worden dat het percentage zelfstandige zoons van boeren met minstens 20 ha bijna is gehalveerd. Dit duidt er mogelijk op dat ook op de grootste bedrijven de afvloeiing wat in omvang gaat toenemen. Wat de leeftijd van de zelfstandige zoons betreft zien we enigszins een tendentie tot verjonging van de zelfstandige zoons.

Het percentage in loondienst werkende zoons is niet veranderd en ook nauwelijks per bedrijfsgrootte en per leeftijdsklasse.

b. Het onderwijs van de in de land- en tuinbouw werkende zoons

Zoals blijkt uit tabel 50, waarin het door de in de landbouw werkende boerenzoons gevolgde onderwijs is samengevat heeft in beide jaren 84% van deze zoons agrarisch onderwijs gevolgd. Ogenschoonlijk is er dus wat dit betreft tussen beide jaren niets veranderd, terwijl ook per bedrijfsgrootteklasse weinig verschil is op te merken. Nog steeds zijn er dan ook op de kleinere bedrijven relatief minder zoons met agrarisch onderwijs dan op de grotere.

Tabel 50

HET ONDERWIJS VAN DE IN DE LANDBOUW WERKENDE BOERENZOONS VAN 15 JAAR
EN OUDER, GEPERCENTEERD PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Grootte- klassen	Agrarisch onderwijs								Met niet- agrarisch ond. totaal		Zonder voortgezet onderwijs	
	middel- baar		lager		cursus- sen		totaal		1957	1962	1957	1962
	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962				
< 5	12	7	15	17	29	36	56	60	4	9	40	29
5 - 7	2	3	28	33	42	35	72	71	2	3	26	26
7 - 10	2	8	33	48	44	27	79	83	1	3	20	14
10 - 15	7	14	41	51	42	24	90	89	1	1	9	10
15 - 20	8	14	39	49	42	26	89	89	2	2	9	9
≥ 20	8	11	30	57	51	21	89	89	-	2	11	9
Totaal	6	11	35	47	42	26	84	84	1	2	15	13

Letten wij echter op het soort agrarisch onderwijs, dan vinden wij interessante verschillen. Het volgen van middelbaar en lager dagonderwijs is aanzienlijk toegenomen ten koste van het percentage zoons dat cursusonderwijs volgt of heeft gevolgd. Het cursusonderwijs heeft zelfs qua leerlingenaantal de belangrijkste plaats moeten afstaan aan het lager dagonderwijs. Dit geldt echter nog juist niet voor de bedrijfsgrootteklasse van 5-7 ha, terwijl in de klasse van 5 ha en minder het cursusonderwijs juist in betekenis is toegenomen en nog sterker dan in 1957 de belangrijkste plaats inneemt. Waarschijnlijk is dit het gevolg van het afvloeien van alle jongere zoons op deze bedrijven wegens het ontbreken van toekomstmogelijkheden, waardoor alleen de oudere zoons overblijven, die veelal cursusonderwijs genoten hebben. In alle overige bedrijfsgrootteklassen heeft ongeveer een kwart van de in de landbouw werkende zoons cursusonderwijs genoten en ongeveer de helft de lagere landbouwschool gevolgd.

Wat betreft het niet-agrarische onderwijs zien wij vooral een toeneming bij de zoons van kleine boeren. Het percentage zonder voortgezet onderwijs is in de klasse van 5 ha en minder flink gedaald, maar bedraagt er evenals in de klasse van 5-7 ha nog aanzienlijk meer dan op de grotere bedrijven.

In de thans volgende tabel is het onderwijs van de in de land- en tuinbouw werkende zoons gerangschikt naar leeftijdsklasse.

Tabel 51

HET ONDERWIJS VAN DE IN DE LAND- EN TUINBOUW WERKENDE BOEREN- EN TUINDERS-
ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER, GEPERCENTEERD PER LEEFTIJDSCLASSE

Leef- tijds- klas- sen	Percentage zoons van de in de land- en tuinbouw werkende zoons											
	met agrarisch onderwijs								met niet- zonder			
	middelbaar		lager		cursussen		totaal		agr. ond. totaal		voortgezet onderwijs	
	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962
15-19 jr.	5	14	53	63	26	5	84	82	2	5	14	13
20-24 jr.	8	11	33	49	43	27	84	87	1	2	15	11
25-29 jr.	8	5	26	44	50	37	84	86	-	1	16	13
30-34 jr.	7	5	20	22	54	53	81	80	2	2	16	17
35-39 jr.	2	15	6	20	80	44	88	79	2	3	10	18
≥40 jr.	3	8	3	8	79	68	85	84	-	-	15	16
Totaal	6	10	34	46	44	28	84	84	1	3	15	13

Hierin zien wij duidelijk dat de toeneming van het volgen van agrarisch dagonderwijs, welke na de oorlog begonnen is, geleidelijk aan doorwerkt in de cijfers omtrent de oudere zoons. Was voorheen (1957) het cursusonderwijs qua leerlingenaantal in alle leeftijdsklassen van 20-24 jaar en ouder de belangrijkste vorm van onderwijs, thans is het dit nog slechts in de klassen van 30-34 jaar en ouder. Deze verschuiving van het cursusonderwijs naar het lager en middelbaar dagonderwijs is het sterkst in de leeftijdsklassen van 15-19-jarigen en van de 35-39-jarigen. Dit is ook wel te verklaren. Het cursusonderwijs als hoogste vorm van onderwijs wordt

doorgaans gevolgd door zoons van boven de 20 jaar, wanneer zij in de landbouw begonnen zijn zonder opleiding en later inzien het toch niet zonder te kunnen. Daardoor vinden wij bij de 15-19-jarigen opmerkelijk weinig cursusonderwijs. Wat de 35-39-jarigen betreft hebben wij eerder in dit hoofdstuk geconstateerd (tabel 51) dat van deze in 1957 30-39-jarige groepen sindsdien een gedeelte is afgevloeid, dat dus waarschijnlijk hoofdzakelijk uit zoons met cursusonderwijs bestond.

Over het niet-agrarische onderwijs, dat steeds dagonderwijs betreft, kunnen wij vanwege de geringe percentages slechts zeggen dat het is toegenomen bij de 15-19-jarige zoons. Het percentage in de land- en tuinbouw werkzame zoons zonder voortgezet onderwijs is thans duidelijk minder bij de 15-19-jarige zoons dan bij de oudere zoons.

§ 3. De buiten de land- en tuinbouw werkende zoons

a. Positie van de zoons

De buiten de land- en tuinbouw werkende zoons kunnen, afgezien van de schoolgaande, naar positie onderscheiden worden in zelfstandigen, hoofdarbeiders en handarbeiders. Tabel 52 geeft een overzicht van de percentages die deze categorieën in 1957 en 1962 uitmaken van de boerenzoons van 15 jaar en ouder en tevens per bedrijfsgrootteklasse.

Tabel 52

POSITIE VAN DE BUITEN DE LAND- EN TUINBOUW WERKENDE BOERENZOONS
IN PERCENTAGES VAN ALLE BOERENZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Positie zoons buiten land- en tuinbouw	Jaar	Per grootteklasse in ha						Totaal	
		< 5	5-7	7-10	10-15	15-20	≥20	abs.	%
Zelfstandig	1957	4	2	1	1	3	0	30	2
	1962	5	0	2	1	1	0	30	2
Hoofdarbeider	1957	9	7	6	8	9	1	136	7
	1962	7	5	10	7	9	8	146	7
Handarbeider	1957	43	43	33	24	15	12	539	28
	1962	59	54	43	31	20	25	682	36
Buiten land- en tuinbouw 1)	1957	56	52	40	33	27	13	705	37
	1962	71	59	55	39	30	33	858	45
Aantal boerenzoons ≥ 15 jaar	1957	136	196	575	618	293	98	1915	100
	1962	181	189	553	552	233	88	1796	100

1) Exclusief schoolgaanden.

Wij kunnen hieruit in de eerste plaats concluderen dat de percentages niet-agrarische zelfstandigen en hoofdarbeiders onder de boeren-

zoons van 15 jaar en ouder niet of nauwelijks zijn gestegen, noch gedaald. Wel is het percentage handarbeiders van 28 tot 36 gestegen. In de zes gemeenten werken in 1962 ongeveer 140 zoons meer als handarbeider dan in 1957, terwijl het totaal aantal zoons van 15 jaar en ouder in het onderzoek van 1962 toch bijna 120 geringer is.

De stijging van het percentage handarbeiders heeft in alle bedrijfsgroottesklassen plaats gehad en eveneens in bijna alle leeftijdsklassen. Dit laatste wordt getoond door tabel 53.

Tabel 53

POSITIE VAN DE BUITEN DE LAND- EN TUINBOUW WERKENDE BOEREN- EN TUINDERS-
ZOONS IN PERCENTAGES VAN ALLE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Positie zoons buiten land- en tuinbouw	Jaar	Per leeftijdsklasse in jaren						Totaal	
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	≥ 40	abs.	%
Zelfstandig	1957	0	1	1	4	7	4	34	1
	1962	0	1	4	5	7	0	40	2
Hoofdarbeider	1957	2	6	11	12	8	5	148	7
	1962	5	10	9	9	11	0	157	8
Handarbeider	1957	20	31	33	34	30	29	609	29
	1962	36	36	43	30	41	32	749	38
Buiten land- en tuinbouw 1)	1957	22	38	45	50	45	38	781	37
	1962	41	47	56	44	59	32	956	48
Aantal zoons ≥ 15 jaar	1957	601	589	489	282	113	56	2130	100
	1962	636	544	423	243	99	38	1983	100

1) Exclusief schoolgaanden.

Het percentage handarbeiders onder de boeren- en tuinderszoons steeg het sterkst in de leeftijdsklassen waarin ook de grootste afvloeijing plaats had, namelijk onder de zoons van 15-19 jaar en die van 35-39 jaar. Stijging van het afvloeiingspercentage (hierop gaan wij in de volgende paragraaf nader in) heeft dus vooral geleid tot stijging van het percentage handarbeiders. De oorzaak hiervan kan zijn dat het aantal benodigde hoofdarbeiders in de nieuwe Brabantse industrie vooralsnog beperkt was, terwijl de vraag naar handarbeiders groot was. Mede hierdoor is het ook mogelijk dat de mening heeft postgevat dat de handarbeider de beste toekomst heeft. De sociale achting voor handarbeidersberoepen kan daardoor mede toegenomen zijn. De nu volgende uiteenzetting over het onderwijs kan dit wellicht mede verhelderen.

b. Het onderwijs van de buiten de land- en tuinbouw werkende boerenzoons

Het percentage buiten de land- en tuinbouw werkende boerenzoons, die niet-agrarisch onderwijs hebben gevolgd of volgen is sedert 1957 gestegen van 39 tot 46. Ook in de afzonderlijke bedrijfsgroottesklassen is toeneming te constateren. Het een en ander wordt ons getoond door tabel 54.

Tabel 54

HET ONDERWIJS VAN DE BUITEN DE LAND- EN TUINBOUW WERKENDE BOERENZOONS
VAN 15 JAAR EN OUDER, GEPERCENTEERD PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE

Onderwijs	Jaar	Bedrijfs grootte klassen in ha					Totaal
		< 5	5-7	7-10	10-15	≥ 15	
Niet-agrarisch	1957	22	21	26	23	22	23
dagonderwijs	1962	29	39	36	43	51	38
Niet-agrarisch	1957	17	17	13	19	13	16
cursusonderwijs	1962	13	8	7	7	7	8
Totaal niet-	1957	39	38	39	43	35	39
agrarisch onderwijs	1962	42	47	43	50	58	46
Agrarisch	1957	16	23	36	39	53	34
onderwijs	1962	22	25	33	38	29	30
Zonder voortgezet	1957	45	39	25	19	12	27
onderwijs	1962	36	38	24	12	13	23
Aantal afgevloei-	1957	135	103	241	212	97	738
boerenzoons ≥ 15 j.	1962	212	114	306	214	100	946

Vooral op de bedrijven van 15 en meer ha heeft deze toeneming plaatsgehad, waardoor momenteel de zoons van de grotere boeren meer voortgezet niet-agrarisch onderwijs volgen of gevolgd hebben dan de zoons op kleinere bedrijven. De deelneming aan het agrarische onderwijs is relatief enigszins afgenomen, doch op de bedrijven met minder dan 7 ha is deze relatief iets toegenomen. Hadden in 1957 de grotere bedrijven relatief meer afgevloeiende zoons met agrarisch onderwijs, thans is het verschil met de kleinere bedrijven veel geringer geworden. Op de grotere bedrijven ziet men nu dus beter de noodzaak in van niet-agrarisch onderwijs voor afvloeiende zoons dan 5 jaar geleden.

Voorts is te constateren dat het cursusonderwijs een steeds kleiner deel gaat uitmaken van het gevolgde niet-agrarische onderwijs en het dagonderwijs een steeds groter deel. Dit geldt ook voor de afzonderlijke bedrijfs grootte klassen. Tenslotte dient opgemerkt te worden dat het percentage afgevloeiende zoons zonder voortgezet onderwijs vooral op de kleinere bedrijven is afgenomen, zodat de verschillen tussen de bedrijfs grootte klassen wat dit betreft geringer zijn geworden.

Wanneer we de veranderingen in het door de afgevloeiende boerenzoons gevolgde onderwijs per leeftijdsklasse bezien, blijkt dat de toeneming van het percentage zoons met niet-agrarisch onderwijs en de afneming van de percentages met agrarisch onderwijs en zonder voortgezet onderwijs het sterkste optraden bij de 15-19-jarige zoons.

Tabel 55

HET ONDERWIJS VAN DE BUITEN DE LAND- EN TUINBOUW WERKENDE BOERENZOO NS
VAN 15 JAAR EN OUDER, GEPERCENTEERD PER LEEFTIJD SKLASSE

Onderwijs	Jaar	Leeftijdsklassen in jaren					Totaal
		15-19	20-24	25-29	30-34	≥ 35	
Niet-agrarisch dagonderwijs	1957	57	31	13	6	6	23
	1962	69	43	22	12	4	38
Niet-agrarisch cursusonderwijs	1957	8	14	19	23	11	16
	1962	8	6	8	12	9	8
Totaal niet-agrarisch ond.	1957	65	45	32	29	17	39
	1962	77	49	30	24	23	46
Agrarisch onderwijs	1957	10	27	40	44	54	34
	1962	7	30	45	42	51	30
Zonder voortgezet onderwijs	1957	25	28	28	27	29	27
	1962	16	21	25	24	26	23
Aantal afgevloei de boerenzoons ≥ 15 j.	1957	129	226	221	140	72	788
	1962	262	353	233	129	69	946

In de leeftijdsklasse van 20-24 jaar zijn de verschillen iets geringer en is het percentage met agrarisch onderwijs zelfs iets toegenomen. Bij de afgevloei de zoons van 25 jaar en ouder vinden wij slechts geringe wijzigingen in de percentages niet-agrarisch, agrarisch en geen voortgezet onderwijs. De onderwijssituatie is bij de oudere zoons dus sinds 1957 niet veel veranderd. Op oudere leeftijd gaat men meestal ook geen onderwijs meer volgen.

Wij kunnen concluderen dat de afgevloei de zoons van 15-25 jaar thans meer voortgezet onderwijs hebben genoten dan vijf jaar geleden. Er is in feite door hen thans veel meer niet-agrarisch onderwijs genoten, hetgeen voor de afgevoei den veruit het meest gewenste is. Tevens zien wij in praktisch alle leeftijdsklassen een toeneming van het dagonderwijs ten koste van het cursusonderwijs. Dit alles wijst wel op een aanzienlijke verbetering van de onderwijssituatie van de afgevloei de boerenzoons, vooral bij de 15-19-jarigen.

§ 4. De afvloeiingsproblematiek en de opvolgingssituatie

a. De afvloeiingsproblematiek

In de voorgaande hoofdstukken is reeds diverse malen onderscheid gemaakt tussen primair en secundair afgevoei den. Beide categorieën afgevoei den werken buiten de landbouw of volgen niet-agrarisch voortgezet onderwijs. De secundair afgevoei den werkten echter tot na hun 15e jaar nog in de landbouw of volgden toen nog agrarisch onderwijs (uitgezonderd hoger wetenschappelijk agrarisch onderwijs). De primair afgevoei den echter waren reeds minstens van hun 15e jaar af buiten de land- en tuinbouw werkzaam of niet-agrarisch onderwijs volgend. De

secundair afgevloeden hebben hun eerste school- en beroepskeuze later dus moeten herzien, hetgeen velerlei moeilijkheden mee kan brengen. Het is daarom niet alleen belangrijk te weten hoeveel percent van de zoons momenteel primair resp. secundair afvloeit, maar ook in hoeverre deze cijfers zich in de loop der jaren hebben gewijzigd.

Tabel 56

WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE BOERENZOONS IN PERCENTAGES VAN ALLE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER NAAR GROOTTEKLASSE

Grootteklasse in ha	Aantal zoons ≥ 15 j. 1)		Aantal afgevloeden		Percentage			
	1957	1962	1957	1962	primair afgevloeden 2)		secundair afgevloeden	
					1957	1962	1957	1962
< 5	136	176	83	134	38	46	23	30
5 - 7	204	183	108	122	25	41	28	26
7 - 10	611	550	276	350	21	38	24	26
10 - 15	660	547	251	261	16	28	22	20
≥ 15	406	320	122	123	14	27	17	12
Alle zoons	2017	1776	840	990	20	34	22	22

1) Exclusief niet-werkenden.

2) Inclusief niet-agrarische schoolgaanden.

In tabel 56 blijkt nu dat deze percentages voor de boerenzoons inderdaad zijn gewijzigd. Weliswaar is het percentage secundair afgevloeden sinds 1957 niet gewijzigd, maar het percentage primair afgevloeden is flink gestegen, zodat relatief gezien de secundaire afvloeiing van minder betekenis wordt.

Dit verschijnsel heeft zich in alle bedrijfsgrootteklassen voorgedaan. In 1957 was de primaire afvloeiing alleen op de bedrijven van 5 ha en minder groter dan de secundaire afvloeiing, in 1962 is zij in alle bedrijfsgrootteklassen ruimschoots groter dan de secundaire afvloeiing.

De toeneming van de primaire afvloeiing is ook in alle leeftijds-categorieën van de boeren- en tuinderszoons waar te nemen.

Tabel 57

WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE BOEREN- EN TUINDERSZOONS IN PERCENTAGES VAN ALLE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER NAAR LEEFTIJDSEKLASSE

Leeftijdsklasse in jr.	Aantal zoons ≥ 15 j. 1)		Aantal afgevloeden		Percentage			
	1957	1962	1957	1962	primair afgevloeden 2)		secundair afgevloeden	
					1957	1962	1957	1962
15 - 19	595	627	238	380	35	56	5	5
20 - 24	581	537	242	274	22	30	20	21
25 - 29	487	421	225	238	11	22	35	35
30 - 34	281	239	142	128	10	14	41	40
≥ 35	168	136	72	59	3	13	34	40
Alle zoons	2112	1960	919	1092	20	33	23	22

1) Exclusief niet-werkenden.

2) Inclusief niet-agrarisch schoolgaanden.

Uit tabel 57 blijkt dat reeds meer dan de helft van de boeren- en tuinderszons van 15-19 jaar thans primair is afgevloeid, tegenover slechts een derdedeel in 1957. Een snelle toename dus van de primaire afvloeiing in deze leeftijdsklasse. Verder valt op dat in de leeftijds-klasse van 25 jaar af evenals in 1957 ook nu nog de secundaire afvloeiing omvangrijker is dan de primaire. Toch is in de cijfers omtrent de oudere zons reeds de invloed te bemerken van het kort na de oorlog geïntensiveerde proces van primaire afvloeiing. Het is te verwachten dat ook in deze oudere leeftijdsklassen geleidelijk aan het percentage primair afgevloeiden zal gaan overwegen.

Niet alleen wordt thans relatief meer primair afgevloeid dan in 1957, bovendien is het zo dat degenen die thans secundair afgevloeid zijn dit voor een groot deel op een jongere leeftijd hebben gedaan dan de secundair afgevloeiden in 1957. In 1962 had van de secundair afgevloeiden 31% voor het 20e jaar de landbouw verlaten, tegen 21% in 1957. De omscholingsmogelijkheden voor de secundair afgevloeiden zijn daarvoor groter geworden. Tabel 58 toont hieromtrent meer bijzonderheden per bedrijfsgroottesklasse.

Tabel 58

LEEFTIJD BIJ SECUNDAIR AFVLOEIEN DOOR BOERENZONS, GEPERCENTEERD PER GROOTTEKLASSE

Grootte- klassen	15-19 jaar		20-24 jr.		25-29 jr.		≥ 30 jr.		Aantal sec. afgevloeiden 1)	
	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962
< 7 ha	27	40	42	34	25	22	6	4	110	99
7 - 10 ha	22	32	47	46	21	18	10	4	136	142
10 - 15 ha	18	27	44	42	33	27	5	4	129	109
≥ 15 ha	9	24	42	39	33	32	16	5	55	38
Alle secundair afgevloeiden	21	31	44	42	27	23	8	4	430	388

1) Voor zover jaar van afvloeien bekend.

Vooraf op de bedrijven van minder dan 7 ha en van 15 ha en meer is wat de leeftijd bij secundair afvloeien betreft grote vooruitgang te constateren. Dit is waarschijnlijk het gevolg van het toegenomen inzicht dat bedrijven die kleiner zijn dan 7 ha weinig mogelijkheden meer hebben voortgezet te worden en dat er vooral op de bedrijven van 15 ha en meer tot nu toe vaak teveel zons aanwezig waren. Op deze grote bedrijven is ook het percentage zons dat na hun 29e jaar nog secundair is afgevloeid sterk gedaald.

Evenals in 1957 is het toch thans nog zo dat de secundair afgevloeiden de landbouw vooral verlieten toen zij 20-24 jaar waren. Op de bedrijven die kleiner zijn dan 7 ha is dit thans niet meer het geval, daar vloeit men vooral secundair af tussen het 15e en het 19e jaar.

Over de leeftijd bij secundair afvloeien, gezien per leeftijds-klasse, kunnen wij nog in het algemeen opmerken dat vooral de jongere

zoons thans vroeger secundair afvloeien dan vijf jaar geleden het geval was.

Ter afsluiting van deze beschouwingen over de afvloeiing geven wij nog enige cijfers over de 6 afzonderlijke gemeenten.

Tabel 59

WIJZE VAN AFVLOEIEN VAN DE BOEREN- EN TUINDERSZOONS PER GEMEENTE

Gemeenten	Aantal zoons ≥ 15 j. 1)		Primair afgevloed 2)		Secundair afgevloed		Totale afvloeiing	
	1957	1962	1957	1962	1957	1962	1957	1962
	Rijsbergen	306	329	14	21	17	19	31
Asten	551	515	17	31	25	28	42	48
Hilvarenbeek	320	289	18	25	19	19	37	44
Haps	202	141	21	33	30	18	51	51
St. Oedenrode	512	499	25	41	22	23	47	64
Hoogeloon	221	187	30	41	24	20	54	61
6 gemeenten	2112	1960	20	33	23	22	43	55

1) Exclusief niet-werkenden.

2) Inclusief niet-agrarisch schoolgaanden.

In deze tabel zien we dat de geconstateerde toeneming van primaire en totale afvloeiing bij gelijkblijvende secundaire afvloeiing zich ook in de afzonderlijke gemeenten voordoen met uitzondering van Haps, waar de voorheen grote secundaire afvloeiing sterk is afgenomen.

b. De opvolgingssituatie

Door de sterk toegenomen afvloeiing is de opvolgingssituatie sinds 1958 eveneens gewijzigd. Wij zullen thans de opvolgingssituatie in 1962 vergelijken met die in 1957. Daarbij zal gebruik worden gemaakt van het generatiedrukcijfer. Dit kengetal is namelijk ook in 1957 gebruikt en wij mogen aannemen dat er in de daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen weinig is veranderd. Ook voor 1962 nemen wij dus aan dat de gemiddelde abdicatieleeftijd 65 jaar en de gemiddelde opvolgingsleeftijd 30 jaar is, zowel bij de boeren als bij de tuinders. Om wille van de vergelijking zal bovendien dezelfde indeling in bedrijfsgrootteklassen aangehouden worden als in het onderzoek in 1957 is gedaan.

Tabel 60

GENERATIEDRUK PER BEDRIJFSGROOTTEKLASSE IN DE LANDBOUW

Bedrijfsgrootte-klasse in ha	Aantal landbouwbedrijven		Aantal zoons niet zelfst. in de landbouw		Generatiedrukcijfer	
	1957	1962	1957	1962	1957	1962
< 5	166	181	48	30	0,7	0,4
5 - 10	862	838	378	225	1,0	0,6
10 - 20	564	651	498	352	2,1	1,3
≥ 20	48	65	58	44	2,8	1,6
≥ 10	612	716	556	396	2,1	1,3
Totaal	1640	1735	980	651	1,4	0,9

Uit deze tabel zou de conclusie getrokken kunnen worden dat het totaalaantal bedrijven is toegenomen, in tegenstelling tot wat algemeen beweerd wordt. Deze conclusie zou echter niet juist zijn, daar de toename voor het grootste deel berust op een registratieve wijziging van tuinbouwbedrijven in landbouwbedrijven te Rijsbergen.

Ondanks de "toeneming" van het aantal bedrijven blijkt het aantal niet-zelfstandig in de landbouw werkende zoons sterk te zijn afgenomen. Ten gevolge daarvan is het generatiedrukcijfer aanzienlijk gedaald. Voor alle bedrijven te zamen is het van 1,4 in 1957 teruggelopen tot 0,9 in 1962, dus tot beneden 1 (bij 1 zou reeds voor elk bedrijf een opvolger aanwezig zijn).

Op de bedrijven van 10 ha en meer bedraagt het generatiedrukcijfer nog 1,3 tegen 2,1 in 1957. Ook hier is de situatie veel gunstiger geworden, maar er bestaat nog steeds een teveel aan opvolgers. Dit geldt nog sterker voor de bedrijven van 20 ha en meer. Op de bedrijven van minder dan 10 ha was in 1957 reeds een gunstige opvolgingssituatie, nu zijn daar zelfs veel minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven. Verwacht mag dan ook worden dat veel van deze bedrijven zullen worden opgeheven, hetgeen tot bedrijfsvergroting van andere bedrijven kan leiden, terwijl de bedrijfsgroottestructuur door dit alles zeer verbeterd kan worden.

De daling van het generatiedrukcijfer kan in alle 6 de gemeenten geconstateerd worden, zowel ten aanzien van de bedrijven van 10 ha af als ten aanzien van alle bedrijven.

Tabel 61

GENERATIEDRUKCIJFER IN DE LANDBOUW PER GEMEENTE

Gemeente	Op bedrijven groter dan 10 ha		Op alle bedrijven	
	1957	1962	1957	1962
	Hilvarenbeek	2,2	1,5	1,6
Hoogeloon	1,7	0,8	1,2	0,6
St.-Oedenrode	2,1	1,2	1,2	0,7
Asten	2,3	1,4	1,7	1,0
Haps	2,0	1,1	1,4	0,9
Rijsbergen	2,2	1,7	1,4	0,9

In tabel 61 is te constateren dat in vijf van de zes gemeenten het generatiedrukcijfer voor alle bedrijven reeds minder dan 1 bedraagt en voor de bedrijven van 10 en meer ha minder dan 1,5.

SAMENVATTING

Inleiding

Op verzoek van de "Werkgroep Sociaal-Economisch Onderzoek" van het "Provinciaal Onderzoekcentrum voor de Land- en Tuinbouw" in Noordbrabant is in de zand- en rivierkleigebieden in deze provincie een onderzoek ingesteld naar de beroepskeuze en de opvolgingssituatie in de land- en tuinbouw. De werkgroep was namelijk van oordeel, dat ten aanzien hiervan, met name op de gemengde gezinsbedrijven, belangrijke ontwikkelingen aan de gang zijn.

Het boerenzoonsvraagstuk trad duidelijk in het licht in de eerste jaren na de oorlog, toen bleek dat zeer veel zoons, die hoopten eens zelfstandig boer te kunnen worden, in feite daartoe geen kans hadden. Daarvoor waren er te veel. Deze situatie was voornamelijk ontstaan door de nog steeds sterke gebondenheid aan het agrarische bedrijf en het hiermee samenhangende sociale isolement van de agrarische bevolking. Een bewuste keuze door de zoons van, of het bewuste sturen van de zoons door de ouders naar een niet-agrarisch beroep was nog een uitzondering.

Een andere oorzaak was het aflopen van de ontginnings- en splitsingsmogelijkheden, waarmee men een deel van het agrarische bevolkingsoverschot lange tijd had kunnen opvangen. Tenslotte was de afvloeiing uit de landbouw door de crisis en oorlogsjaren nog extra gestagneerd.

Hoewel eerst getracht is een oplossing te zoeken in intensivering en emigratie werd de bevolking in de jaren vijftig steeds meer vertrouwd met de gedachte, dat het grootste deel van de boerenzoons buiten de landbouw zou moeten gaan werken. De afvloeiing kwam daardoor geleidelijk op gang, mede dank zij de voorlichting door de agrarische organisaties. De regionale industrialisatie was van beslissende betekenis voor deze afvloeiing. De stap naar de industrie werd het eerst gedaan door zoons van landarbeiders en van boeren met een heel klein bedrijf. In dit milieu waren weerstanden tegen niet-agrarische arbeid nooit groot geweest. Zij grepen als het ware hun kans, die door de industrialisatie geboden werd. De zoons van de overige boeren volgden slechts aarzelend.

Eerst betrof de afvloeiing vooral oudere zoons, die na jarenlang thuis meewerken en afwachten in een uitzichtloze situatie verzeild waren geraakt. Dit noemt men wel de secundaire afvloeiing. De primaire afvloeiing, dus een niet-agrarische beroepskeuze direct na de lagere school of kort daarna, kwam pas later op gang. Het grote voordeel van de primaire afvloeiing is de opleiding, die men dan kan volgen, waardoor de te bereiken sociale positie na de afvloeiing veel beter kan zijn.

Ondanks deze, onder invloed van de bevolkingsdruk en de groei van de industriële werkgelegenheid groter wordende, secundaire en later primaire afvloeiing uit de landbouw was aan het eind van de jaren vijftig het "overschot" aan boerenzoons nog niet "weggewerkt". Uit een landelijk onderzoek door het L.E.I. in 1957 ¹⁾ bleek, dat zelfs van de jongste categorie boerenzoons er te veel in de landbouw werkzaam waren.

Toch was er al veel verbeterd en de ontwikkeling is doorgedaan. Het onderzoek, waarvan thans verslag wordt uitgebracht, toont aan in hoeverre

1) A. Maris en R. Rijneveld: "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw", 's-Gravenhage 1959.

de ontwikkeling zich heeft voortgezet en welke veranderingen er zijn opgetreden. De voor dit onderzoek benodigde gegevens werden eind 1962 verzameld door middel van een enquête bij de boeren en tuinders in 19 gemeenten. Tot deze gemeenten behoren ook 6 gemeenten, die in 1957 bij het onderzoek betrokken waren. Door vergelijking van de situatie in 1957 met die in 1962 in deze 6 gemeenten zijn concrete uitspraken mogelijk over de omvang en aard van de ontwikkeling van het boerenzoonsvraagstuk tussen beide jaren. De volgende vragen dienen daarbij te worden beantwoord.

1. Hoe is de verhouding tussen het aantal in en buiten de landbouw werkende en schoolgaande boerenzoons en in hoeverre is die sinds 1957 gewijzigd?
2. In welke mate komt nog afvloeiing van oudere boerenzoons (secundaire afvloeiing) voor?
3. Hoe is de verhouding tussen het aantal opvolgers en het aantal beschikbaar komende bedrijven en in hoeverre is die verhouding eventueel sinds 1957 gewijzigd?
4. Hoe is het gesteld met de beroepspositie en het onderwijs van de in en buiten de landbouw werkende zoons?

In het algemeen blijkt dan, dat de ontwikkeling zich in dezelfde richting heeft voortgezet en zich zelfs heeft versneld. Dit geldt zowel wat betreft de afvloeiing en de opvolgingssituatie als voor de beroepspositie en het onderwijs van de zoons in en buiten de landbouw. Op dit alles zal thans uitvoeriger worden ingegaan.

De afvloeiing uit de land- en tuinbouw

In het onderzoek werden ruim vierduizend landbouwbedrijven, waarvan meer dan de helft kleiner was dan 10 ha, en ruim vierhonderd tuinbouwbedrijven betrokken. Op alle bedrijven te zamen waren ruim vierduizend boerenzoons van 15 jaar en ouder, ruim duizend boerenzoons van 12-14 jaar en ruim driehonderd tuinderszoons van 15 jaar en ouder.

Van de boerenzoons van 15 jaar en ouder had in 1962 45% een agrarische en 54% een niet-agrarische werkkring of opleiding gekozen. Bij de tuinderszoons treffen wij ongeveer dezelfde percentages aan. In 1957 was van de boeren- en tuinderszoons in zes gemeenten in hetzelfde gebied 59% in een agrarische werkkring of opleiding en 41% in een niet-agrarische. Dit is het eerste belangrijke onderzoekresultaat. Het percentage zoons dat in de landbouw werkt is in vijf jaar tijds gedaald van 59 tot 45 en het percentage dat de landbouw heeft verlaten is gestegen van 41 tot 54. Deze grote verandering deed zich in het bijzonder voor op de bedrijven kleiner dan 10 ha. Vooral het aantal zoons die thuis of bij anderen meewerken en nog geen 20 jaar zijn is sterk afgenomen.

Ook regionaal gezien zijn er verschillen wat betreft de mate van afvloeiing uit de landbouw. In het Land van Altena en de Langstraat en in het Westbrabantse zandgebied (hierna te zamen ook wel de noordwestelijke gebieden genoemd) zijn momenteel nog meer boerenzoons in de landbouw werkzaam dan buiten de landbouw. 1) In Centraal, Zuid- en Oost-Brabant (hierna te zamen ook wel de zuidoostelijke gebieden genoemd) zijn de meeste zoons reeds buiten de landbouw werkzaam.

1) Het gemiddelde kindertal per gezin bedraagt in de onderzochte gemeenten in Centraal Brabant 2,8, in Oost-Brabant 3,2, in Zuid-Brabant 3,0, in West-Brabant 2,4 en in het Land van Altena en de Langstraat 2,2.

Een tweede belangrijk verschijnsel is de verbetering van de wijze van afvloeien. In de vroegere situatie, met name de eerste jaren na de oorlog toen er weinig niet-agrarische werkgelegenheid was en er een sterke traditionele binding was aan de landbouw, bleven veel boerenzoons lange tijd op de boerderij meewerken en vloeiden pas op latere leeftijd uit de landbouw af. Deze secundaire afvloeiing komt nog steeds in enige omvang voor. In 1962 is, evenals in 1957, nog ruim 20% van de boeren- en tuinderszoons secundair afgevloeid. Voor een groot deel betreft dit echter de nawerking van de vroegere situatie. Dat er nog steeds secundaire afvloeiing plaatsheeft is namelijk vooral het gevolg van een onjuist gebleken beroepskeuze van 5 of 10 jaar geleden.

Sinds ruim 10 jaar is echter de primaire afvloeiing gaan toenemen. Steeds meer zoons kiezen reeds op 15-jarige leeftijd of direct na het verlaten van de lagere school een niet-agrarische opleiding of werkkring. In 1957 was slechts 20% van alle boeren- en tuinderszoons primair afgevloeid. In 1962 bedroeg dit reeds 35%. In 1957 was de primaire afvloeiing dus kleiner dan de secundaire (behalve op de bedrijven van minder dan 5 ha). Nu is zij in alle bedrijfsgrootteklassen groter dan de secundaire.

WIJZE VAN AFVLOEIING VAN DE BOERENZOONS IN PERCENTAGES VAN ALLE ZOONS
VAN 15 JAAR EN OUDER NAAR GROOTTEKLASSE

Grootteklasse in ha	Aantal zoons ≥ 15 jaar 1)		Aantal afgevloeiden		Percentage			
	1957	1962	1957	1962	primair afgevloeiden 2)		secundair afgevloeiden	
					1957	1962	1957	1962
< 5	136	176	83	134	38	46	23	30
5 - 7	204	183	108	122	25	41	28	26
7 - 10	611	550	276	350	21	38	24	26
10 - 15	660	547	251	261	16	28	22	20
≥ 15	406	320	122	123	14	27	17	12
Alle zoons	2017	1776	840	990	20	34	22	22

1) Exclusief niet-werkenden.

2) Inclusief niet-agrarische schoolgaanden.

De toeneming van de afvloeiing is dus geheel te danken geweest aan een toeneming van de primaire afvloeiing, hetgeen zeer verheugend genoemd mag worden. Immers bij primaire afvloeiing kan men veel efficiënter van het onderwijs gebruik maken, beter zorg dragen voor behoud of verbetering van sociale positie en latere teleurstellingen voorkomen.

Wat betreft de verbetering van de wijze van afvloeien kwamen ook enige opmerkelijke verschillen naar voren tussen gebieden, bedrijfsgrootte- en leeftijdsklassen. De t.o.v. andere gebieden geringere afvloeiing in de noordwestelijke gebieden (Land van Altena + Langstraat en westelijk zandgebied) werd vooral veroorzaakt door een geringere primaire afvloeiing, hoewel ook de secundaire daar kleiner was. Dit geldt niet alleen voor kleine en middelgrote, maar ook voor grote bedrijven. Eén uitzondering moet echter worden gemaakt. De secundaire afvloeiing was op de bedrijven van

minder dan 7 ha in de noordwestelijke gebieden juist groter dan in de zuidoostelijke gebieden (Centraal, Oost- en Zuid-Brabant). Dat hier op deze kleinere bedrijven relatief veel zoons secundair afvloeiden in plaats van primair, is waarschijnlijk het gevolg van het feit, dat er in eerste instantie wel werk voor hen te vinden was in de landbouw. Niet alleen verbouwen de zeer kleine landbouwbedrijven hier betrekkelijk veel tuinbouwgewassen, maar ook konden de zoons in het aangrenzende kleigebied op grote bedrijven werken.

Voorts bleek dat in het algemeen de boerenzoons op kleinere bedrijven relatief in sterkere mate afvloedend dan die op de grotere bedrijven, zowel primair als secundair. In de noordwestelijke gebieden was echter alleen de secundaire afvloeiing van de zoons van kleinere boeren groter dan die van de zoons van grotere boeren.

De zojuist besproken relatief geringe omvang van de primaire en secundaire afvloeiing in de twee noordwestelijke gebieden is wellicht geen blijvend verschijnsel. Weliswaar geldt deze geringere afvloeiing zowel voor de jongere als voor de oudere zoons, maar in het Land van Altena en de Langstraat begint de primaire afvloeiing van de 15-19-jarigen reeds de omvang van die in de zuidoostelijke gebieden te benaderen. De waarschijnlijk nog hechte gebondenheid aan de landbouw in het Land van Altena en de Langstraat en in het Westbrabantse zandgebied begint dus wellicht reeds te verminderen. Ook in het algemeen zijn de jongere boerenzoons relatief meer primair afgevloed dan de oudere zoons. Van de zoons van 25 jaar en ouder zijn er in totaal meer secundair dan primair afgevloed. Dit spreekt eigenlijk vanzelf, daar de primaire afvloeiing in de laatste 5 jaar, dus juist bij de jongere zoons, zo sterk is toegenomen. In 1962 was van de 15-19-jarige boeren- en tuinderszoons reeds 56% primair afgevloed, in 1957 was dit slechts 35%. De secundaire afvloeiing is bij deze jonge zoons steeds gering. Weliswaar kan dit laatste ook moeilijk anders, daar secundaire afvloeiing uiteraard pas op latere leeftijd plaatsheeft. Uit de cijfers blijkt echter dat de secundaire afvloeiing van de zoons, die thans 15-19 jaar zijn, in de toekomst bepaald niet groot kan worden. Geleidelijk aan wordt dus de secundaire afvloeiing door de primaire afvloeiing vervangen. Wanneer de voordelen van de primaire afvloeiing steeds beter worden ingezien, zal de omvang van deze afvloeiing in de nabije toekomst waarschijnlijk zelfs nog groter worden. 1)

Niet alleen neemt de relatieve omvang van de primaire afvloeiing dus gestaag toe, ook de leeftijd op het moment dat men secundair afvloeit daalt. Wanneer men nog secundair afvloeit, gebeurt dit thans op jongere leeftijd dan in 1957 het geval was. Toen was 65% van de secundair afgevloeden voor het 25ste jaar afgevloed, thans is dit reeds 73%. Op de bedrijven van minder dan 7 ha vertrekt momenteel reeds 40% van de secundair afgevloeden voor het 20ste jaar uit de landbouw en op de grotere bedrijven 25 à 30%. In 1957 was dit 27% voor het 20e jaar op de bedrijven van minder dan 7 ha en 10 à 20% op de grotere bedrijven.

Wat de tuinders betreft bleek in West-Brabant de secundaire afvloeiing relatief groot en de primaire nog relatief gering te zijn. De afvloeiing onder de tuinderszoons geeft per gebied en per leeftijdsklasse niet veel verschillen te zien; ruim 55% van alle zoons aanvaardt een functie buiten de landbouw.

1) Wanneer evenwel de huidige relatief ongunstige inkomensperspectieven van de landbouw voortduren, zal zowel de primaire als de secundaire afvloeiing hierdoor worden gestimuleerd.

Doordat ook nog schoolgaande zoons van 12-14 jaar in het onderzoek werden betrokken, is het mogelijk ook iets te zeggen over de omvang van de primaire afvloeiing in de nabije toekomst. Zojuist werd de verwachting uitgesproken dat de primaire afvloeiing groter zal worden. In 1957 was immers 20% van de zoons van 15 jaar en ouder primair afgevloeid, terwijl dit in 1962 34% was.

Van de 15-19-jarigen was in 1957 35% primair afgevloeid en in 1962 zelfs 56%. Weer 5 jaar later, in 1967, zullen er van de dan 15-19-jarige zoons waarschijnlijk nog meer primair afgevloeid zijn. Een indruk daarvan krijgen wij wanneer wij nagaan welk soort van voortgezet onderwijs deze in 1962 10-14-jarige zoons in dit jaar volgden. Voor zover deze zoons de lagere school reeds hebben verlaten en ingevolge de leerplichtwet tot 15 jaar voortgezet onderwijs volgen, blijkt ruim 65% direct de landbouw te hebben verlaten. Daar enkele zoons van 12-14 jaar, die niet-agrarisch onderwijs volgen, toch daarna nog in de landbouw gaan werken, zal waarschijnlijk minstens 60% van de 12-14-jarige zoons buiten de landbouw gaan werken.

Een stijging in de primaire afvloeiing onder de jongere zoons is dus zeker wel te verwachten. Het percentage primair afgevoelden van alle zoons van 15 jaar af, dat momenteel door nawerking van de vroegere situatie nog pas 35 bedraagt, zal zeker ook nog na 1967 blijven stijgen.

Van de tuinderszoons van 15 jaar en ouder was in 1962 57% afgevloeid, waaronder 34% primair. Van de zoons van 25 jaar en ouder was een iets geringere percentage primair afgevloeid, doch van de 15-19-jarige zoons 46. Het schijnt, gezien het voortgezet onderwijs van de 12-14-jarige zoons in 1962, dat ook deze toeneming wordt voortgezet. Van het door deze zoons gevolgde voortgezet onderwijs was 41% agrarisch en 59% niet-agrarisch onderwijs; 55 à 60% van deze zoons gaat dus primair afvloeien. Ook bij de tuinderszoons schijnt dus de wijze van beroepskeuze steeds beter te worden, waardoor secundair afvloeien steeds meer vervangen wordt door primair afvloeien.

De opvolgingssituatie

De moeilijke opvolgingssituatie in de jaren vijftig is door de grote toeneming van de (primaire) afvloeiing zeer veel verbeterd. Zij schijnt zelfs in haar tegendeel te gaan omslaan. Het "overschot" van potentiële opvolgers is namelijk in sommige grootteklassen reeds vervangen door een situatie met minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven. Hierdoor wordt de opheffing van te kleine bedrijven in beginsel mogelijk, waardoor de bedrijfs-groottestructuur kan worden verbeterd.

Maar wij lopen op de cijfers vooruit. De opvolgingssituatie kan op diverse wijzen worden gemeten. In 1957 is voornamelijk gewerkt met het generatiedrukcijfer. Gebaseerd op de veronderstelling, dat de zoon op 30-jarige leeftijd boer wordt en de boer op 65-jarige leeftijd de leiding van het bedrijf weer uit handen geeft, geeft dit cijfer aan hoe de verhouding is tussen het aanbod van en de vraag naar over te nemen bedrijven. Is dit cijfer groter dan 1, dan zijn er te veel potentiële opvolgers, is het kleiner dan 1, dan zijn er te weinig. Dit generatiedrukcijfer was in het onderzoekgebied in 1957 nog 1,4, doch is nu gedaald tot 0,9. De situatie van meer potentiële opvolgers dan vrijkomende bedrijven is dus in het algemeen wel verdwenen.

Het is echter nodig de situatie meer gedetailleerd te bezien. Dan blijkt namelijk, dat op de bedrijven van 15 ha en meer het generatiedruk-cijfer 1,9 is, terwijl het op de bedrijven van 10-15 ha 1 bedraagt. Op de bedrijven kleiner dan 10 ha zijn daarentegen thans minder toekomstige opvolgers dan vrijkomende bedrijven.

Berekent men het generatiedruk-cijfer op een andere wijze door er na-melijk van uit te gaan dat in de eerstkomende 15 jaar slechts bedrijven vrijkomen waarvan de boer thans 50 jaar of ouder is, dan is het generatie-druk-cijfer op de bedrijven van 15 ha en meer 1,4. Hoe men echter het gene-ratiedruk-cijfer ook berekent, op de bedrijven van 15 ha en meer zijn, naar alle waarschijnlijkheid, ook thans nog meer opvolgers dan vrijkomende bedrijven en op de bedrijven kleiner dan 10 ha reeds minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven.

De opvolgingssituatie in de landbouw schijnt voorlopig niet veel te veranderen. De potentiële opvolgers van 15-19 jaar, dus van de jongste categorie onder hen, blijken in ongeveer gelijke verhouding niet zelf-standig in de landbouw werkzaam te zijn als alle potentiële opvolgers te zamen, ook per bedrijfs-groottes-klasse, zodat de opvolgingssituatie voor-alsnog zich dus niet veel meer schijnt te gaan wijzigen. Hierbij moet men echter wel bedenken, dat van deze jonge zoons nog een gedeelte secundair kan afvloeien.

Voorts moet nog gewezen worden op enkele regionale verschillen in de opvolgingssituatie van de boerenzoons. De opvolgingsdruk is het geringst in Zuid-Brabant en het sterkst in West-Brabant. Houden wij echter rekening met de leeftijd van de bedrijfshoofden, dan vervallen deze verschillen. In West-Brabant wordt de betrekkelijk grote druk dus minder doordat er vrij veel oudere boeren zijn, die binnen 15 jaar hun bedrijf zullen overgeven. In Zuid-Brabant wordt omgekeerd de relatief geringe opvolgingsdruk sterker doordat er juist betrekkelijk weinig boeren van 50 jaar en ouder zijn. Ten-slotte de opvolgingssituatie van de tuinderszoons. Momenteel bedraagt het generatiedruk-cijfer voor de tuinderszoons 0,6. In West-Brabant is het 0,7. Ten aanzien van de tuinbouw kan dus gesproken worden van een situatie met veel minder opvolgers dan vrijkomende bedrijven.

Positie en onderwijs van de zoons

Door de grotere afvloeiing en de toeneming van het direct na de lagere school afvloeien is ook het een en ander gewijzigd in de opleiding van de in en buiten de landbouw werkende zoons. Men zou in het algemeen kunnen zeggen, dat de beroepskeuze tijdiger en beter wordt gedaan, waardoor ook meer en beter gericht voortgezet onderwijs wordt gevolgd. Dit zal thans voor de diverse categorieën van zoons worden nagegaan waarbij tegelijker-tijd enige aandacht zal worden besteed aan de beroepspositie van de zoons in en buiten de land- en tuinbouw.

a. De beroepspositie en de opleiding van de in de land- en tuinbouw werken-de zoons

Driekwart van de boerenzoons werkzaam in de land- of tuinbouw van 15 jaar en ouder werkt thuis mee, 7% werkt bij derden en 17% is reeds zelf-standig boer. De relatieve en absolute afnemings sedert 1957 van het aantal boerenzoons, dat in de land- en tuinbouw werkt, heeft uitsluitend plaats-gehad ten aanzien van de niet-zelfstandig werkzame zoons.

In de beide noordwestelijke gebieden werken wat meer zoons bij derden of zijn reeds zelfstandig dan in de drie zuidoostelijke gebieden. De oorzaak van het meer bij derden werken is waarschijnlijk het meer voorkomen van grote bedrijven in deze gebieden en in het aangrenzende kleigebied. De oorzaak van het groter aantal reeds zelfstandige zoons in de noordwestelijke gebieden kan gelegen zijn in het aldaar meer voorkomen van tuinbouw.

Op de kleinere landbouwbedrijven (<7 ha) werken in het algemeen minder zoons thuis mee en werken meer zoons bij derden of zijn reeds zelfstandig. In Oost-Brabant is echter ook het aantal zoons van kleine boeren dat reeds zelf boer is, gering.

De onderwijssituatie van de in de land- en tuinbouw werkzame boerenzoons van 15 jaar en ouder is gunstig te noemen. Evenals in 1957 heeft slechts 14% van hen geen voortgezet onderwijs gevolgd, terwijl 3% niet-agrarisch en 83% agrarisch voortgezet onderwijs genoot. In het westelijke zandgebied heeft zelfs slechts 8% geen voortgezet onderwijs gevolgd; in het Land van Altena en de Langstraat en in Centraal Brabant echter ongeveer 20% niet. De zoons van grotere boeren hebben het meest voortgezet onderwijs gevolgd. Van bedrijven met minstens 20 ha 93% en van de bedrijven met minder dan 5 ha toch ook nog 77%. Op deze zeer kleine bedrijven werd sinds 1957 echter relatief veel niet-agrarisch onderwijs gevolgd. Waarschijnlijk betreft dit voor een deel zoons die secundair zullen afvloeien, maar voor een nog groter deel zoons die na slechts een of twee jaar hun niet-agrarisch voortgezet onderwijs hebben beëindigd. Ook onder de jongere zoons werd sedert 1957 wat meer niet-agrarisch voortgezet onderwijs gevolgd dan door de oudere zoons.

Wat het soort van agrarisch onderwijs betreft bleek dat in 1957 slechts de helft van de in de land- en tuinbouw werkende boerenzoons van 15 jaar en ouder met agrarisch onderwijs, meer dan cursusonderwijs had ontvangen. In 1967 had bijna driekwart van hen dagonderwijs genoten. Wat het middelbare agrarische onderwijs betreft, dit werd in 1962 door 11% van de in de land- en tuinbouw werkende boerenzoons gevolgd tegen slechts 6% in 1957.

De groeiende deelneming aan het agrarische dagonderwijs brengt mee, dat thans de jongere zoons aanzienlijk meer dagonderwijs hebben gevolgd dan de oudere zoons. Ook de zoons van grote boeren volgden relatief veel dagonderwijs. Middelbaar agrarisch onderwijs werd vooral gevolgd door zoons van grote boeren, maar in West-Brabant ook veel door zoons van boeren met een heel klein bedrijf. Wellicht betreft het in dit laatste geval vooral de middelbare tuinbouwschool. Tenslotte bleek dat ook de jongere zoons vooral vaak middelbaar agrarisch onderwijs hadden genoten.

Ook van de tuinderszoons van 15 jaar en ouder en werkzaam in land- of tuinbouw werkt bijna driekwart thuis mee, terwijl 8% bij derden werkt en 21% reeds zelfstandig is. En ook zij hebben voor 85% agrarisch voortgezet onderwijs ontvangen; 6% volgde niet-agrarisch en slechts 9% geen voortgezet onderwijs. In de zuidoostelijke gebieden waar de tuinbouw van recente datum is en de tuinders waarschijnlijk veelal boerenzoons zijn, heeft (evenals van de boerenzoons) 15% geen voortgezet onderwijs genoten. Opmerkelijk is tevens, dat 18% van de agrarisch werkzame tuinderszoons van 15 jaar en ouder in deze gebieden niet-agrarisch onderwijs heeft gevolgd.

Dit laatste hangt wellicht samen met de grotere niet-agrarische werkgelegenheid en daarmee gepaard gaande opleidingsmogelijkheden in de zuidoostelijke gebieden. Wat het agrarisch voortgezet onderwijs betreft, blijkt bijna de helft van alle desbetreffende zoons slechts cursusonderwijs te hebben gevolgd. Eveneens bijna de helft volgde de lagere land- of tuinbouwschool en slechts 8% middelbaar agrarisch onderwijs.

b. De beroepspositie en de opleiding van de zoons buiten de land- en tuinbouw

Driekwart van de boerenzoons, die buiten de land- en tuinbouw werken hebben een handarbeidersberoep, terwijl 21% hoofdarbeider is en 4% zelfstandig. Handarbeiders vinden wij onder hen vooral in Zuid-Brabant en weinig in het Land van Altena en de Langstraat. Zoons van grotere boeren zijn minder vaak handarbeider dan zoons van kleinere boeren. Onder de jongste zoons (15-19 jr.) zijn eveneens veel handarbeiders. Van 1957 tot 1962 is het aantal handarbeiders onder de boerenzoons dan ook flink gestegen. Van alle boerenzoons van 15 jaar en ouder was in 1957 28% handarbeider, doch in 1962 36%. De oorzaak daarvan ligt voor een deel in de grote noodzaak tot afvloeiing uit de landbouw, ook na 1957. Anderzijds is natuurlijk van even grote betekenis geweest de regionale spreiding van industrie en de verbreiding van het lager technisch onderwijs. De zoon, die eigenlijk geen goede plaats in de landbouw kon vinden kreeg hierdoor de kans geschoold arbeider te worden, van welke mogelijkheid in ruime mate gebruik is gemaakt. Daar echter toch ook vele andere beroepen dan dat van handarbeider tot de mogelijkheden hebben behoord, blijkt dat de beroepskeuze wel zeer eenzijdig en wellicht niet altijd even doordacht is geweest.

De opleiding van de primair en secundair afgevloeiende boerenzoons is zeer verschillend. De primair afgevloeiende zoons en vooral de jongere onder hen hebben aanzienlijk meer en bovendien naar verhouding veel meer niet-agrarisch voortgezet onderwijs gevolgd dan de secundair afgevloeienden. Van de primair afgevloeiende zoons van 15 jaar en ouder heeft 82% voortgezet onderwijs genoten, namelijk 77% niet-agrarisch en 5% agrarisch. Ruim driekwart van de primair afgevloeienden schijnt dus een niet-agrarische en voor hen daarom een goed gerichte opleiding te hebben genoten. In het Land van Altena en de Langstraat heeft zelfs 92% voortgezet onderwijs genoten, nl. 86% niet agrarisch en 6% agrarisch. In dit gebied zijn relatief weinig zoons, die voortgezet onderwijs hebben genoten, in land- of tuinbouw werkzaam. Het is dan ook niet uitgesloten, dat hier de mening leeft, dat wie heel goed leren kan de landbouw moet verlaten. Tenslotte bleek, dat vooral de zoons van grotere boeren voortgezet onderwijs ontvingen.

Welk soort van niet-agrarisch onderwijs werd nu door de primair afgevloeienden gevolgd? De helft van de primair afgevloeienden had de l.t.s. gevolgd en van de zoons van 15-19 jaar zelfs bijna driekwart. Ook bleek dat door de jongere zoons bijna uitsluitend dagonderwijs werd gevolgd.

Van de secundair afgevloeiende boerenzoons was, zoals gezegd, de onderwijssituatie slecht. Door de toenemende primaire afvloeiing, waardoor de secundair afgevloeienden meer en meer vooral de "moeilijke gevallen" gaan worden is de onderwijssituatie onder jongere secundair afgevloeienden zelfs zeer slecht te noemen. Van alle secundair afgevloeiende boerenzoons had 70% voortgezet onderwijs gevolgd, nl. 51% agrarisch en 19% niet-

agrarisch. Onder degenen die niet-agrarisch onderwijs hadden gevolgd, had 10%, dus ruim de helft, tevens nog agrarisch onderwijs genoten. Van de 15-19-jarigen had slechts 59% voortgezet onderwijs genoten, waaronder 40% agrarisch en 19% niet-agrarisch.

Het minst ongunstig schijnt de onderwijssituatie van de secundair afgevloeiden in de noorwestelijke gebieden en in Zuid-Brabant. Daar heeft bijna 80% voortgezet onderwijs genoten. Het percentage met niet-agrarisch voortgezet onderwijs is er echter niet groter dan in Centraal en in Oost-Brabant. In West-Brabant heeft zelfs slechts 14% niet-agrarisch, doch 64% agrarisch voortgezet onderwijs gevolgd. Tenslotte bleek, dat de secundair afgevoelde zoons van grote boeren gemiddeld meer voortgezet onderwijs hadden gevolgd dan zoons van kleine boeren.

Wat de soort van niet-agrarisch onderwijs van de secundair afgevoelden betreft, kan alleen worden opgemerkt, dat van de zoons met dit onderwijs slechts ruim een kwart dagonderwijs ontving. De secundair afgevoelden staan, wat hun onderwijs betreft, dus duidelijk overal achteraan.

De onderwijssituatie van alle buiten de land- en tuinbouw werkzame boerenzoons te zamen is sedert 1957 weer aanzienlijk verbeterd. In dat jaar had 39% van de boerenzoons niet-agrarisch onderwijs genoten, in 1962 46%. Daarentegen zijn de percentages met agrarisch en zonder voortgezet onderwijs gedaald tot respectievelijk 30 en 23 in 1962. Vooral het volgen van het niet-agrarische dagonderwijs is toegenomen. Ten aanzien van de zoons van kleine boeren nam zowel het percentage met niet-agrarisch als dat met agrarisch onderwijs toe, doch door de zoons van grote boeren werd veel minder agrarisch onderwijs gevolgd, maar aanzienlijk meer niet-agrarisch onderwijs. De hier ten aanzien van het onderwijs geconstateerde veranderingen traden het sterkst naar voren bij de 15-19-jarige zoons.

Van de buiten de land- en tuinbouw werkzame tuinderszoons is 76% handarbeider, 15% hoofdarbeider en 9% zelfstandig. Van de primair afgevoelden onder hen heeft driekwart voortgezet onderwijs genoten. Agrarisch onderwijs werd vrijwel niet gevolgd, maar wel volgde 65% niet-agrarisch dagonderwijs, waaronder 46% l.t.s. Van de secundair afgevoelden heeft 73% voortgezet onderwijs gevolgd, nl. 40% agrarisch onderwijs, 6% niet-agrarisch voortgezet dagonderwijs en 27% niet-agrarisch cursusonderwijs.

c. De schoolgaande boeren- en tuinderszoons

Het is van belang te weten of de boeren- en tuinderszoons wellicht andere soorten niet-agrarisch onderwijs volgen dan de zoons van niet-agrariërs. 74% van de boerenzoons van 12-14 jaar volgden voortgezet onderwijs, nl. 25% agrarisch onderwijs, 24% de l.t.s. en 25% algemeen vormend onderwijs, zoals ulo, h.b.s., gymnasium. In de noordwestelijke gebieden wordt door wat meer zoons agrarisch onderwijs gevolgd. Op de grotere bedrijven eveneens, bovendien volgt men daar meer h.b.s. of gymnasium dan op de kleinere bedrijven, waar meer de l.t.s. doorlopen wordt of nog lager onderwijs wordt gevolgd.

Van de boerenzoons van 15 jaar en ouder volgt 11% voortgezet onderwijs, waarvan een kwart agrarisch en een kwart technisch onderwijs, 30% algemeen vormend, 3% kweekschool en 13% wetenschappelijk onderwijs. In het Land van Altena en de Langstraat wordt door veel van deze zoons agrarisch onderwijs

gevolgd, bijna uitsluitend middelbaar en hoger. De lagere agrarische opleiding heeft men daar veelal al geruime tijd voor het 15e jaar aangevangen. In Centraal- en Zuid-Brabant zijn echter nogal veel zoons van 15 jaar en ouder op de l.t.s. Het opleidingsniveau is dus in deze gebieden wat lager en wordt ook op latere leeftijd bereikt. Tenslotte blijkt dat zoons van kleine boeren veel technisch en algemeen vormend onderwijs volgen en die van grotere boeren veel agrarisch onderwijs. De zoons van boeren met bedrijven van 20 ha en meer volgen echter eveneens betrekkelijk veel algemeen vormend onderwijs. De gekozen soorten van niet-agrarisch onderwijs wijken dus niet veel af van die van de 12-14-jarige zoons.

Door de 12-14-jarige tuinderszoons wordt zelfs voor 80% reeds voortgezet onderwijs gevolgd. Dit betreft echter vooral agrarisch onderwijs en de l.t.s., doch slechts voor 18% algemeen vormend onderwijs. Slechts 7% van de tuinderszoons van 15 jaar en ouder volgt voortgezet onderwijs. Men volgt in het algemeen ongeveer in gelijke mate dezelfde soorten scholen als de boerenzoons, doch in vergelijking met hen aanzienlijk minder technisch en meer wetenschappelijk onderwijs.

Het onderwijs, gevolgd door de boeren- en tuinderszoons is van hetzelfde niveau als dat gevolgd door zoons van niet-agrariërs (deze gegevens over de zoons van niet-agrariërs zijn ontleend aan een C.B.S.-onderzoek). Het blijkt namelijk dat van de boeren- en tuinderszoons, die voortgezet onderwijs volgen er 27% de lagere land- of tuinbouwschool bezocht en 26% de l.t.s. Zij volgen dus voor 53% een lagere op hun toekomstige beroep gerichte vorm van voortgezet onderwijs. Dit was echter eveneens het geval voor leerlingen van niet-agrarische afkomst, al volgen deze slechts voor 2% lager agrarisch en voor 51% lager technisch onderwijs.

Van beide categorieën van leerlingen volgde dus 47% een hogere vorm van voortgezet onderwijs, welke op enkele uitzonderingen na algemeen vormend van aard is. Van de boeren- en tuinderszoons volgden 5% middelbaar of hoger agrarisch onderwijs en 34% de ulo of het V.H.M.O. Van de leerlingen van niet-agrarische afkomst volgde 1% agrarisch onderwijs en 38% ulo of V.H.M.O. Voor beide categorieën leerlingen is dit in totaal 39%. Door de overige 8% van beide categorieën wordt u.t.s., h.t.s., kweekschool of een andere opleiding gevolgd.

Hoewel door de boeren- en tuinderszoons uiteraard meer agrarische opleidingen werden gevolgd dan door de zoons van niet-agrariërs, blijkt dus wel dat het bereikte niveau voor beide categorieën gelijk is.

Conclusies

De aan het begin van deze samenvatting gestelde vragen kunnen thans als volgt worden beantwoord.

1. In tegenstelling tot 1957 werkten er in 1962 meer boeren- en tuinderszoons buiten dan in de land- en tuinbouw. Het percentage zoons dat in de landbouw werkt, is in de 5 tussenliggende jaren gedaald van 59 tot 45 (schoolgaande zoons inbegrepen) en zal waarschijnlijk de eerstkomende jaren nog verder dalen.
2. Sedert 1957 is het percentage primair afgevloeiende boeren- en tuinderszoons toegenomen, terwijl het percentage secundair afgevloeiende zoons gelijk bleef, doordat nog steeds vele oudere zoons de land- en tuinbouw moesten verlaten. Ook in de nabije toekomst is een stijging van de primaire afvloeiing, maar een vermindering van de secundaire afvloeiing, te verwachten. Vermoedelijk wijzigen zich geleidelijk aan

de achtergronden van de beroepskeuze-problematiek. Het is niet uitgesloten dat thans een nieuwe fase is ingegaan, waarin niet langer meer de meeste zoons in de landbouw willen blijven, maar de meeste juist afkerig zijn van een beroep in de landbouw.

3. Door de toegenomen afvloeiing is de opvolgingssituatie veel verbeterd in die zin, dat er in het algemeen geen overschot van bedrijfsopvolgers in de landbouw meer is. Op de landbouwbedrijven van 15 ha en meer zijn echter nog steeds meer opvolgers dan vrijkomende bedrijven, ofschoon reeds veel minder dan in 1957. Daarentegen zijn er op de landbouwbedrijven van minder dan 10 ha en ook op de tuinbouwbedrijven thans minder bedrijfsopvolgers dan vrijkomende bedrijven. Het ziet er naar uit, dat deze situatie in de eerstkomende jaren zal voortduren. Dit blijkt zowel uit de beroepskeuzeindex als uit de toeneming van het percentage primair afvloeiende zoons van 15-19 jaar.
4. Het aantal boeren- en tuinderszoons dat voortgezet onderwijs heeft gevolgd of volgt is toegenomen, zowel wat betreft de agrarisch als de niet-agrarisch werkzame of schoolgaande zoons. Bovendien wordt door beide categorieën zoons meer dagonderwijs en meer niet-agrarisch onderwijs gevolgd dan in 1957. Het ziet ernaar uit, dat deze ontwikkeling naar meer onderwijs, meer dagonderwijs en meer niet-agrarisch onderwijs zich in de nabije toekomst zal voortzetten. Bovendien blijkt dat het niveau van de door boeren- en tuinderszoons gekozen opleidingen even hoog is als dat van zoons uit niet-agrarisch milieu.

Andere L.E.I.-publicaties over onderzoekingen, waarin het boeren-
zoonsvraagstuk wordt behandeld, zijn:

Rapport No. 326 "Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuin-
bouw", door dr. A. Maris en drs. R. Rijnveld,
augustus 1959.
Prijs f. 4,50.

Studie No. 7 "Generatiewisseling in de landbouw, het zuiden des lands",
door drs. J.H. Post en A.J. Jacobs, oktober 1963.
Prijs f. 9,-.

EEN VOLLEDIGE LIJST VAN ACTUELE L.E.I.-PUBLIKATIES
IS OP AANVRAAG GRATIS VERKRIJGBAAR